

LA MEMÒRIA DEL LLINATGE. CAPELLES FUNERÀRIES I SEPULCRES MONUMENTALS DEL *BRAÇ REIAL* A LA CATALUNYA GÒTICA

Francesca Español, Universitat de Barcelona
francescaespanol@ub.edu

RESUM

Estudi de diversos projectes funeraris impulsats per membres del *braç reial* a Manresa i Cervera durant el segle XIV. A partir de la documentació que hi té a veure, es desvela la gènesi de dues capelles fundades pels Saera al convent dels predicadors i a Santa Maria de Manresa, i la seva munificència pietosa més enllà d'aquestes fundacions. Singularment, la de Ramon Saera, donador del frontal florentí a l'altar major de la parroquial. A Cervera s'analitzen quatre capelles obertes a la capçalera de l'església de Santa Maria que incorporen notables sepulcres monumentals, impulsades per una família de notaris (els Major) i tres mercaders: els Serra i Berenguer de Castelltort.

PARAULES CLAU

Família Saera. Berenguer de Castelltort. Ramon Serra *el Menor*. Ramon Serra *el Major*. Promoció artística. Capella funerària. Sepulcre gòtic. Manresa medieval. Cervera medieval. Mercader. Jurisperit.

ABSTRACT

Study of various funerary projects promoted by members of the royal arm (third state) in Manresa and Cervera during the 14th century. From the documentation that has to

do with it, the genesis of two chapels founded by the Saera family in the convent of the preachers and in Santa Maria de Manresa, and their pious munificence beyond these foundations are revealed. Singularly that of Ramon Saera, donor of the Florentine front to the high altar of the parish. In Cervera we analyse four open chapels at the head of the church of Santa Maria that incorporate notable monumental tombs, promoted by a family of notaries (the Major) and three merchants: two Serra and a Berenguer de Castelltort.

KEY WORDS

Saera family. Berenguer de Castelltort. Ramon Serra *el Menor*. Ramon Serra *el Major*. Artistic promotion. Funeral chapel. Gothic sepulchre. Medieval Manresa. Medieval Cervera. Mercader. Legal expert.

Proemi

A l'*Ars Predicandi populo*, Francesc Eiximenis escriu a propòsit dels arquetips associats a diverses ciutats: «En cinquè lloc caldria situar a Barcelona la imatge relacionada amb els burgesos, ja que els burgesos hi han construït grans edificis i grans muralles perquè puguin ser considerats poderosos».¹

Al text es vincula la grandiositat que exhibia aleshores aquesta urbs amb la voluntat dels ciutadans que l'habitaven. És la veu d'un contemporani la que ens procura aquesta lectura dels fets (la composició de l'*Ars Predicandi populo* és anterior al 1379), i constitueix un bon punt de partida respecte el recorregut que iniciem sobre alguns projectes funeraris promoguts pels integrants del *braç reial* a la Catalunya del tres-cents. Les empreses pioneres en aquest domini se situen en el canvi de segle i van patronejar-les el rei Jaume II, amb el projecte que va impulsar al monestir de Santes Creus, i els membres de l'aris-

¹ «Quinto ponam Barchinone burgenses, quia ibi habent burgenses magna hospicia, et magna munia ut recte uideantur magni» (RENEDO PUIG, XAVIER, 2012), «Tres notes sobre l'*Ars Predicandi populo* de Francesc Eiximenis (autoria, datació i contingut)», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 42-1, pàg. 253-271, espec. pàg. 262, nota 38.

tocràcia de l'estament militar, que s'hi emmirallaren.² Molt prompte, però, els ciutadans van irrompre en aquest escenari fundant les capelles que havien de custodiar les seves despulles, i agençant-hi els sepulcres monumentals, proveïts de simulacres corporis, que mantindrien viva la seva memòria més enllà de la mort.

Naturalment, del que hi va haver, només en queden engrunes. A les ciutats han desaparegut molts convents mendicants que van ser aixopluc de bona part d'aquestes empreses, però els mausoleus que encara perviuen, i la documentació que hi té a veure, permeten reconstruir-ne els trets essencials. Si, segons la mirada d'Eiximenis, els *grans edificis* i les *grans muralles* de Barcelona testimoniaven el poder del col·lectiu que n'havia estat impulsor, en l'àmbit funerari s'esdevingué quelcom similar, aquí, però, dins l'esfera privada.

Les famílies més destacades de l'estament militar van dissenyar un model que amb el temps faria seu el patriciat urbà. Ho confirmen, segons ho veurem en aquest estudi, les capelles obertes a la capçalera de Santa Maria de Cervera amb els seus magnífics sepulcres, la consagrada al Corpus Christi promoguda pels Ardèvol a tocar de la seva residència, a Tàrrega,³ o la dedicada a la Mare de Déu i Sant Antoni Abat que va existir a l'església del desaparegut poble de Gerb, al terme d'Os de Balaguer, a la Noguera.⁴ També ho palesa la fundació que Pere Febrer impulsarà vers 1400 a l'església dels framenors de Vilafranca del Penedès, en honor de la Mare de Déu i Sant Jordi.⁵

La majoria dels projectes enumerats tenen un comú denominador: van ser promoguts per membres del *braç reial* que es van dedicar a l'art de la mercaderia, acumulant fortunes notables. S'escau singularment amb els Serra i amb Berenguer de Castelltort, a

- 2 Pels projectes pioners, entre els quals els sepulcres reials de Santes Creus, el panteó dels comtes d'Urgell a Bellpuig de les Avellaneres, i altres iniciatives d'aquesta mateixa faisó: ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2002), *El gòtic català*, Barcelona-Manresa: Angle ed., pàg. 39-47, 113-129. Per a una panoràmica sobre els projectes funeraris del tres-cents a Catalunya: ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2002), «*Sicut ut decet*. Sepulcro y espacio funerario en la Cataluña bajomedieval», dins AURELL CARDONA, JAUME. PAVÓN BENITO, JULIA (ed.), *Ante la muerte. Actitudes, espacios y formas en la España medieval*, Pamplona: Eunsa, pàg. 95-156.
- 3 ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (1993), «Els sepulcres monumentals d'època gòtica a l'Urgell», *Urtx*, núm. 5, pàg. 109-129, espec. pàg. 120-125
- 4 ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA. (2006-2007), «El retaule, els sepulcres de Gerb i la inscripció fundacional de la capella de Santa Maria i Sant Antoni», *Lambard. Estudis d'Art Medieval*, vol. XIX (2006-2007), pàg. 39-50. En aquesta ocasió, segons ho certifica el text fundacional datat el 1378, la promotora de la capella era una dona, na Montesora, muller de Baltasar de la Font, amb tota probabilitat un mercader local enriquit. La fundació aixoplugava quatre sepulcres coronats amb figures jacentes. Tant aquests elements com el retaule que presidia la capella van ser venuts cap al 1907, quan el poble va ser abandonat. El moble va ingressar al MNAC, on és encara, i dos dels sepulcres van acabar al dipòsit del Metropolitan Museum de Nova York. Les figures jacentes que els presideixen vesteixen segons el seu estatus.
- 5 ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2008), «Els convents de Sant Francesc i Santa Clara de Vilafranca. L'arquitectura i els seus promotors», dins BENITO I JULIÀ, ROGER (ed.), *De la Marca Hispànica a les Terres de Marca: El Penedès*, Vilafranca: Institut d'Estudis Penedesencs, pàg. 249-270, espec. pàg. 263-267.

Cervera, o amb un membre de la família dels Saera de Manresa, als membres de la qual dediquem un dels apartats d'aquest treball. En algun cas, els destinataris de les fundacions, sent part d'un sol llinatge, pertanyen a estaments diversos. Ho certifica el sepulcre dels Ardèvol de Tàrrrega, ara al MNAC [fig. 1], la coberta del qual està presidida per dues figures masculines, una de les quals vestida amb una gramalla, l'indument privatiu d'un burgès, l'altra amb l'arnès que assenyala la seva pertinença a l'estament militar.⁶

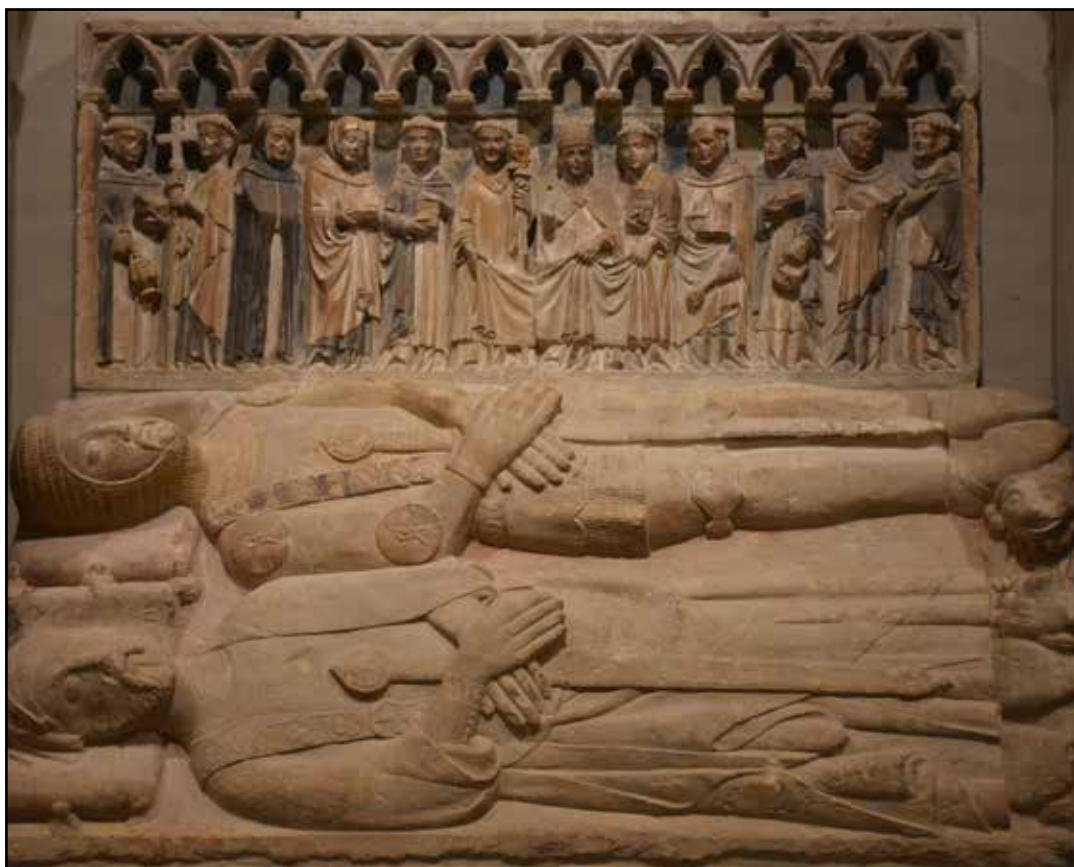

Fig. 1 Sepulcre dels Ardèvol. MNAC.

6 Vegeu la nota 3.

Aquest canvi d'estatus que el sepulcre targari expressa iconogràficament va tenir una incidència particular entre els oficials reials, i l'adquisició d'un castell amb la seva jurisdicció va ser-ne el desencadenant. Al Maresme en tenim exemples molt significatius. Al de Pere des Bosc, escrivà de ració i ciutadà de Barcelona, que l'any 1352 va comprar els castells de Sant Vicenç i de Vilassar,⁷ s'hi sumen els dels Màrgens, a Mataró, els Cartellà, a Dosrius, i els Pujades i els Sorts, a Alella. S'escau similarment a Teià, amb els Roudor, Fivaller i Destorrent, a Cabrera, amb els Fontanals i Bramona, i a Argentona i Premià, amb els Agell i els Sant Vicenç.⁸ En aquest context, destaca l'actuació de la família Desplà-Gralla, que van excel·lir en la promoció artística a Alella, on van adquirir la jurisdicció, i en llocs diversos del Principat.⁹

Precedentment, Pere Marc, vinculat a diversos càrrecs dins la cort reial, havia obtingut el castell d'Eramprunyà l'any 1323, i el 1337 la seva castlania.¹⁰ Pere Febrer, que figura com a batlle de Cervera el 1366 i, més enllà, com a conseller i lloctinent de Joan I al ducat de Girona i al comtat de Cervera, i procurador de la reina Violant de Bar, va adquirir la propietat del de Font-rubí, al Penedès, l'any 1391 [fig. 2 i 3].¹¹ Altres testimonis sumen en la mateixa direcció,¹² i la realitat que reflecteixen, igual que va afavorir la investidura d'armes de Jaume Marc el dia de la Immaculada de l'any 1360, quan tenia seixanta anys,¹³ va acabar tenint, segons veurem, una incidència notable dins l'esfera funerària.

- 7 CUADRADA I MAJÒ, CORAL (1986), «Vers l'adquisició d'una mentalitat feudal: Pere des Bosc, ciutadà de Barcelona, i la compra dels castells de Sant Vicenç i Vilassar (segle XIV)», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, Annex. 3, pàg. 179-199. CUADRADA I MAJÒ, CORAL (1988), *El Maresme medieval: hàbitat, economia i societat. Segles X-XIV*, Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana, Rafael Dalmau, pàg. 357-440. GRAUPERA, JOAQUIM (2003), «El monestir com a panteó funerari: el cas de Sant Pere de Clarà (Argentona, el Maresme)», dins *II Congrés d'Arqueologia medieval i Moderna a Catalunya. Actes. ACRAM* (Sant Cugat del Vallès. Casa de Cultura, 18 - 21 d'abril del 2002), Sant Cugat del Vallès: ACRAM, Vol. I, pàg. 111-120. GRAUPERA, JOAQUIM (2006), «Els Desbosch, promotors d'obres d'art en temps del gòtic», dins *XXII Sessió d'Estudis Mataronins* (Mataró, 19 de novembre del 2005), Mataró: PMC; MASM, pàg. 71-92.
- 8 GRAUPERA, JOAQUIM (2012) [en línia], *L'art gòtic al Baix Maresme (segles XIII al XVI). Art i promoció artística en una zona perifèrica del comtat de Barcelona*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. Tesis en xarxa <https://www.tdx.cat/handle/10803/80834#page=1> .(Consulta 17/3/2022), pàg. 35-117.
- 9 GRAUPERA, JOAQUIM (2019). *La família Desplà - Gralla com a promotors d'art*. Argentona: La comarcal ed.
- 10 BOFARULL Y SANS, FRANCISCO DE (1911), *El castillo y la baronía de Aramprunyà*, Barcelona: Imprenta de Henrich y Cia. FERRER MALLOL, M. TERESA (2007), «Altres famílies i membres de l'oligarquia barcelonina», dins BATTLE I GALLART, CARMÉ. FERRER I MALLOL, M. TERESA. MANÉ I MAS, M. CINTA. MUTGÉ I VIVES, JOSEFINA. RIERA I VIADER, SEBASTIÀ. ROVIRA I SOLÀ, MANUEL. *El "Llibre del Consell" de la ciutat de Barcelona. Segle XIV: les eleccions municipals*, Barcelona: CSIC-Institució Milà i Fontanals, pàg. 269-346, espec. pàg. 301-304.
- 11 MASSANELL I ESCLASSANS, ANTONI (1991), «Testament de Pere Febrer, Cavaller (1407)», *Miscel·lània Penedesenca*, vol. IV, pàg. 123-150. ESPAÑOL BERTRAN (2008), *Els convents de Sant Francesc...*, pàg. 263-267.
- 12 El del conseller i protonotari reial Ramon Sescomes va comprar el castell de Mura, al Bages, amb les seves jurisdiccions a començament del segle XV (FYNN-PAUL, JEFF (2017), *Auge i declivi d'una burgesia catalana*, Manresa: Centre d'Estudis del Bages, pàg. 302).
- 13 BOFARULL Y SANS (1911), *El castillo y la baronía de Aramprunyà...*, pàg. 92-98. Sobre el personatge: FERRER MALLOL (2007), *Altres famílies i membres...*, pàg. 305-307.

Fig. 2 Capella dels Febrer. Convent dels Framenors de Vilafranca del Penedès. Retaule de la Mare de Déu i Sant Jordi. Lluís Borrassà.

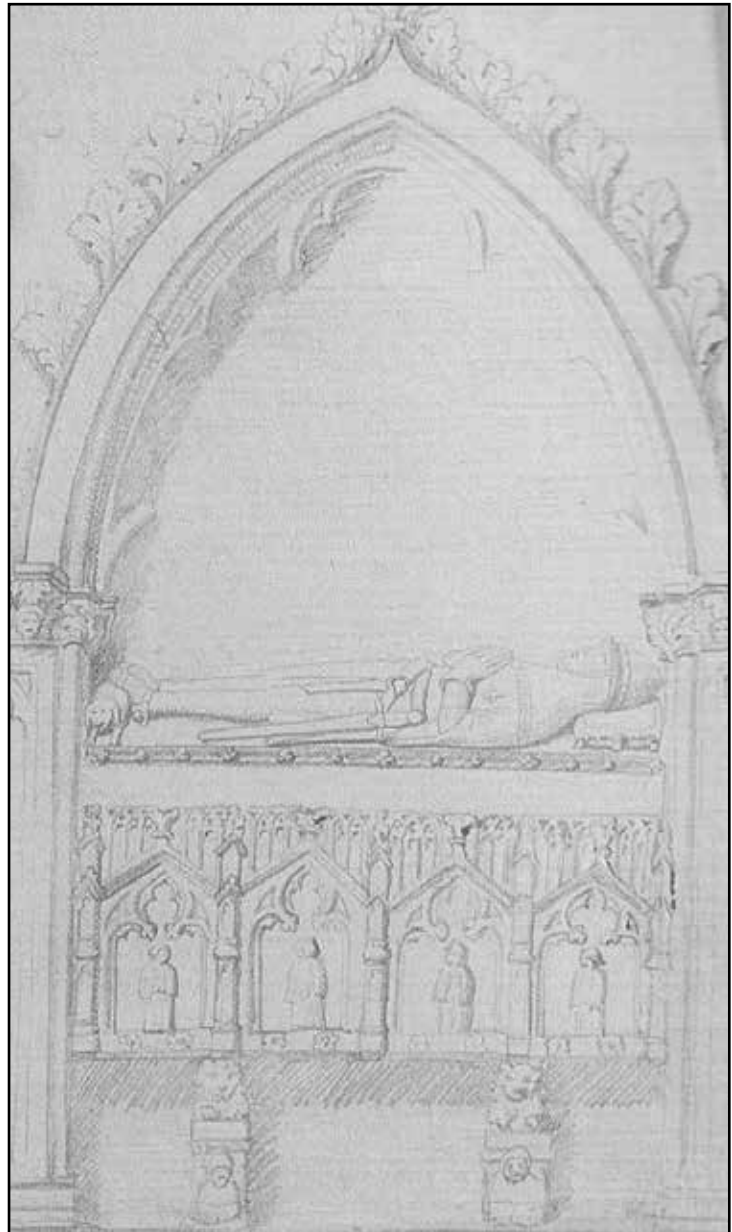

Fig. 3 Sepulcre dels Febrer.
Convent dels Framenors de
Vilafranca.

Els Saera de Manresa

El dia 10 de juny del 1322, festa del Corpus Christi, es va fer una col·lecta per endegar la nova fàbrica de Santa Maria de Manresa, una acció que es va repetir el diumenge següent. Dies després, se signava el contracte amb l'arquitecte barceloní Berenguer de Montagut, iniciant-se tot seguit el nou edifici per l'àrea de la capçalera.¹⁴ Entre les capelles que s'obren en aquest sector [fig. 4], hi ha la que va ser patrocinada per Pere Saera, un mercader oriünd de Manresa que va estar domiciliat a Barcelona. Al document que registra el nom dels que es van comprometre a contribuir amb les despeses de l'obra, dissortadament incomplet, hi figuren un total de 417 individus, entre eclesiàstics, nobles i una àmplia nòmina de ciutadans representatius de totes les esferes socials, però no hi trobem el nom d'aquest personatge ni el de cap altre membre del llinatge. Cal atribuir aquest fet al caràcter incomplet del document, perquè els fills del jurisperit Berenguer Saera,¹⁵ actius a Manresa durant la primera meitat del tres-cents, entre els quals el fundador de la capella, van tenir molta cura a promoure tot el que els podia donar visibilitat entre els seus contemporanis, i contribuir a preservar la seva memòria en el temps. La nova església parroquial, concebuda amb una inusual ambició monumental, era un aparador immillorable per aconseguir-ho, però no va ser l'únic escenari. Aquestes actuacions han deixat un notable rastre documental que anirem exposant en els apartats que segueixen.

La fundació de Pere Saera ocupa l'espai que precedeix la porta meridional i s'engloba en el sector de l'edifici que consta que s'havia enllestit abans del 1353.¹⁶ Tot i haver desaparegut el mobiliari medieval que va decorar-la, l'emblema heràldic privatiu (la forma circular equivalent a una era, signe parlant del llinatge) expressa a bastament la municipalitat del llinatge des de les parets interiors i el frontal dels dos ossaris gòtics que hi perviuen. Està per seguir el rastre de les activitats comercials desenvolupades per Pere Saera a Barcelona, però l'erecció de la capella manresana, els mitjans que s'hi van vincular per assegurar-ne la pervivència i el dot assignat a la seva filla Margarida quan es va casar amb Ramon, el fill de Miquel II Marquet, la família d'almiralls barcelonina el 1346,¹⁷

14 GASOL, JOSEP M. (2004), «El finançament de l'obra de la seu de Manresa al segle XIV», *Butlletí de la Reial Acadèmia catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, vol. XVIII, pàg. 85-89.

15 Diversos membres de les tres generacions dels Saera que se succeeixen durant el segle XIV duen el nom de Berenguer. S'ho deia el patriarca, el jurisperit a qui l'any 1305 la Universitat de Manresa va encarregar que intercedís davant el Sant Pare a favor de la instal·lació dels predicadors a la vila. La notícia a: SARRET I ARBÓS, JOAQUIM (1924), *Història religiosa de Manresa. Esglésies i convents* ("Monumenta Historica" IV), Manresa: Impremta i Enquadernacions de Sant Josep, pàg. 148.

16 Per la cronologia d'aquest sector de l'edifici: ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2001), «L'escultura a la Seu», dins *Manresa medieval. Història, art i cultura a l'edat mitjana*, Manresa: Amics de l'Art Romànic del Bages, pàg. 61-101, espec. pàg. 65s.

17 FERRER MALLOL, MARIA TERESA (2007), «Una família de navegants: els Marquet», dins BATLLE I GALLART, CARMÉ. FERRER I MALLOL, M. TERESA. MAÑÉ I MAS, M. CINTA. MUTGÉ I VIVES, JOSEFINA. RIERA I VIADER, SEBASTIÀ. ROVIRA I SOLÀ, MANUEL, *El "Libre del Consell" de la ciutat de Barcelona. Segle XIV: les eleccions*

certifiquen la potència econòmica assolida pel mercader, que va ser jurat de la ciutat els anys 1338, 1340 i 1345, i membre de la dotzena electora el 1340.¹⁸

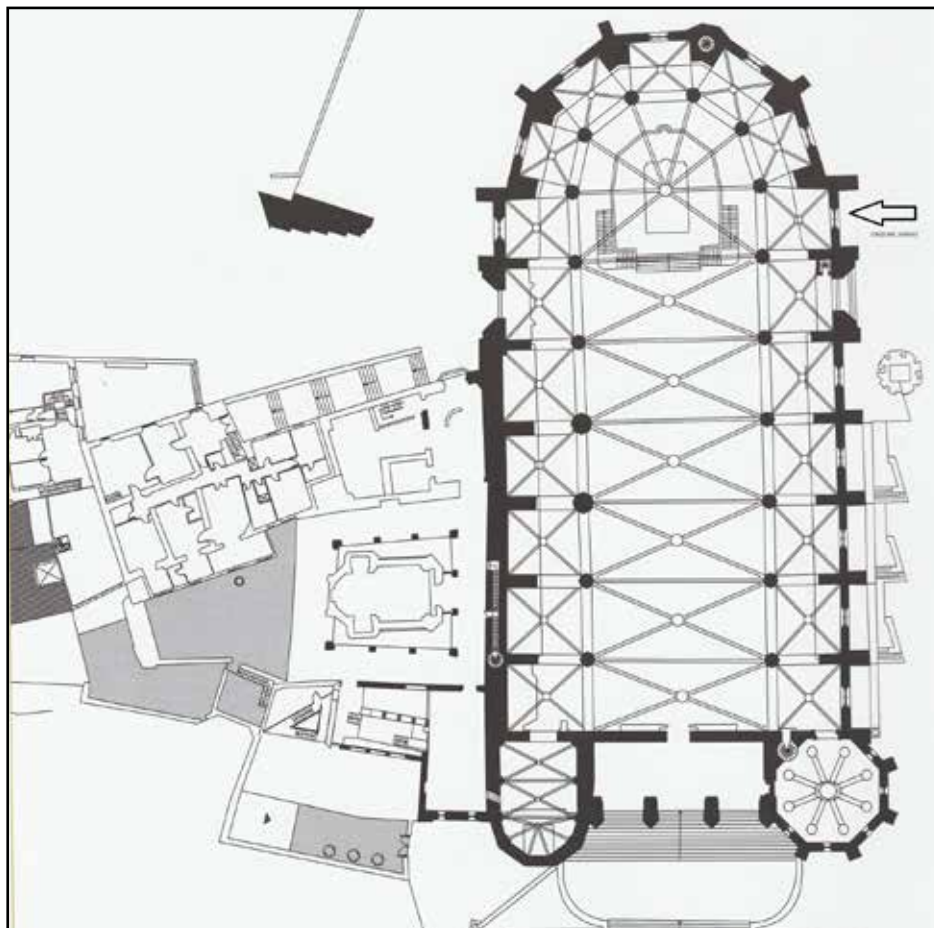

Fig. 4 Santa Maria de Manresa.

18 *municipals*, Barcelona: CSIC-Institució Milà i Fontanals, pàg. 135-267, pàg. 250. El dot era de 40.000 sous. *Ibidem*, doc. 144, pàg. 452-453, espec. pàg. 452, doc. 155, pàg. 457-459, espec. pàg. 458, doc. 170, pàg. 466-468, espec. pàg. 467, doc. 150, pàg. 455-465.

Pere Saera va desaparèixer el 1348. Estava casat amb Blanca (de la qual ignorem el llinatge), que va morir abans del 1362.¹⁹ La filla va finir pels volts del 1353 (any del seu testament), sense deixar descendència. El pare va dictar les darreres voluntats el mes de maig del 1348. El document per ara no s'ha localitzat, però, com veurem, hi ha referències en altres instruments relacionats amb les disposicions que contenia.²⁰

Eimeric Saera, que consta com a fundador d'una de les capelles del convent dels predicadors de Manresa, sembla que és germà seu. Hi apunta el fet que Ramon Saera, de qui tractarem tot seguit, assumís el patronatge de la fundació a la seva mort.²¹ És el mateix que va fer amb la capella de Pere Serra a la Seu manresana, els vincles familiars amb el qual són ben coneguts: eren germans.²² Mentre que Pere es va traslladar a Barcelona per dedicar-se al comerç, Ramon va romandre a Manresa fins a la seva mort. Va ser un reputat jurisperit a qui la documentació descobreix actuant en qüestions diverses relacionades amb afers eclesiàstics i municipals.²³ Era germà dels anteriors fra Romeu Saera, prior de la casa dels predicadors de Manresa l'any 1357.²⁴ Potser també el jurista de Vic, Berenguer Saera, que va testar a Barcelona el 1361,²⁵ i Sibil·la, la monja clarissa

19 *Ibidem*, pàg. 250.

20 El document es va dictar davant del notari Guillem Turell i Nicolau de Montjuïc va ser un dels marmessors. AHCM, Ecles. C-25, Predicadors, Manual 1335-1353, fol. 184v-185r. Hi ha referències al document: AHPM 4147, Llibre particular de la família Saera (1357-1379), f. 22v-24r.

21 La mort d'Eimeric Saera es va produir abans del 31 de desembre del 1340, dia del contracte per l'obra de la capella que va fundar als predicadors per disposició testamentària. El document a: AHPM, Ecles. C-25, Predicadors, Manual 1335-1353, f. 25r -27r.

22 El dia 28 d'agost del 1348, Pere Saera va cedir el patronat de les dues capellanies vinculades a la seva fundació a l'església de Santa Maria. Cf. SARRET I ARBÓS (1924), *Història Religiosa de Manresa...*, pàg. 79. També: AHPM, 4147, Llibre particular de la família Saera (1357-1379), f. 22v-24r.

23 El rei Jaume II va nomenar-lo advocat fiscal de batllia i de la vegueria de Manresa (1319). Va formar part de la comissió designada pel paborde de la comunitat de Santa Maria de Manresa per taxar les propietats que s'havien d'expropiar per tal d'impulsar l'obra de l'església nova (1331). També va intervenir en la resolució del conflicte existent entre el bisbe de Vic i la ciutat de Manresa per raó del recorregut de la síquia, aleshores en construcció (1344-1345). El 1346, el bisbe de Barcelona el va fer revisor dels comptes del convent de les clarisses manresanes. Sobre el personatge: SARRET I ARBÓS, JOAQUIM (1930-1932), «En Ramon de Area (Ça Era) donador del frontal florentí de la nostra Seu», *Butlletí del Centre Excursionista de la comarca de Bages*, vol. VII, pàg. 140-142, 172-174, 184-186. Pel text jurídic que va compondre: HERNANDO, JOSEP (1979), «El tractat de Ramon Saera sobre la il·licitud del contracte de venda de violaris amb carta de gràcia (segle XIV)», *Arxiu de textos catalans antics*, vol. 7-8, pàg. 241-253.

24 Romeu signa època per la recepció de la deixa testamentària de Ramon Saera «*frater meus*». AHPM,4147, Llibre particular de la família Saera (1357-1379), f. 10v.

25 Al document hi figura Ramon, el seu fill, que s'identifica com el seu hereu universal. L'instrument es publica a: HERNANDO, JOSEP (1995), *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XIV* (2 vol.), Barcelona: Fundació Noguera, doc. 212, pàg. 337-338. L'any 1376, un Ramon Saera, ciutadà de Vic, amb seguretat el mateix personatge, figura com a marmessor subrogat de Pere Saera, el mercader instal·lat a Barcelona, mort el 1348 (AHPM, 4147, Llibre particular de la família Saera (1357-1379), f. 57v-58v). Pel que fa a Berenguer Saera, ja està atestat a Vic l'any 1329. Ferran de Segarra publica el segell que emprava aleshores: SEGARRA, FERRAN de (1922), *Sigil·lografia catalana. Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*, vol. II, Barcelona: Estampa d'Henrich i Cia, núm. cat. 1872, pàg. 250, làmina CLXXXIV.

del convent manresà entre el 1333 i el 1340, que en un document del 1335 es reconeix germana d'un Pere Saera del lloc de Navarcles.²⁶

Ramon Saera no va patrocinar cap fundació, però a la mort dels seus germans, Eimeric i Pere, va heretar el patronatge de les que ells havien fundat.²⁷ Especialment la dedicada a les Onze Mil Verges, a la Seu, que va ser aixopluc de la seva sepultura. Es va casar l'any 1315 amb Elisenda, filla de Bernat Ballester (difunt ja aleshores) i de Romia, casada en segones núpcies amb el manresà Pere Roca.²⁸ Quan Ramon Saera va dictar testament, el 24 de setembre de l'any 1357, feia anys que havia enviudat.²⁹ El document registra els fills que van procrear, alguns ja morts aleshores, potser víctimes de la pesta negra. Sembla ser el cas de Romia, mare d'Agnès, la neta del testador, per a la qual va disposar un llegat.³⁰ També havia finat Guillem Saera, canonge de l'església de Santa Maria.³¹ Vivien, en canvi, Margarida, monja al convent de Santa Clara de Manresa,³² i Berenguer, l'hereu de la fortuna familiar, que residia a Barcelona.³³ A través del darrer, els Saera havien emparentat amb un potent llinatge local (els Ferrer), però el matrimoni no va tenir descendència.³⁴ Aquesta circumstància va determinar, segons disposició testamentària de Ramon Saera, que el seu patrimoni passés a l'obra de la nova església de Santa Maria.

Durant la segona meitat del tres-cents, es documenten altres membres del clan, però els vincles existents amb la línia familiar que estem seguint no queden del tot clars. S'esdevé amb el sotsprior dels predicadors de Manresa l'any 1357,³⁵ i amb Francesca, membre de la comunitat de clarisses de Manresa entre el 1336 i el 1346.³⁶

26 AHPM, Llibre particular de Santa Clara. Ecles. C-46/Santa Clara IV, f. 10r-v.

27 Vegeu els documents referenciats a la nota 22.

28 SARRET i ARBÓS, (1930-1932), *En Ramon de Area...*, pàg. 140-141.

29 AHCM, *Testamentorum I*, (1352-1361) Tr. 464, ffsn.

30 Ultra el rastre d'aquesta deixa al testament, vegeu AHPM, 4147, Llibre particular de la família Saera (1357-1379), f. 17v-18v.

31 L'abril del 1335 ja era mort. SARRET i ARBÓS (1930-1932), *En Ramon de Area...*, pàg. 141-142.

32 Documentada com a membre de la comunitat entre els anys 1343-1397. Nombroses referències a: AHPM, Llibres particulars de Santa Clara, Ecles. C-46/Santa Clara IV. Ecles. C-47/Santa Clara V. Per les deixes que va rebre a través del testament patern: AHPM, 4147, Llibre particular de la família Saera (1357-1379), f. 5r-6r, 39r-39v.

33 Hi residia el 1357, a la mort del pare. L'any 1369 torna a identificar-se com a ciutadà de Manresa. Vegeu AHPM, 4147, Llibre particular de la família Saera (1357-1379), f. 37v-38r.

34 MASNOU i PRATDESABA, JOSEP M. (2009), «Els manuals notarials de la família Ferrer, mercaders manresans (segles XIV-XV)», *Estudis històrics i documents dels Arxius de Protocols*, vol. XXVII, pàg. 53-71, espec. pàg. 64-66.

35 AHPM, 4147, Llibre particular de la família Saera (1357-1379), f. 14v.

36 Diverses referències a: AHPM, Llibres particulars de Santa Clara, Ecles. C-46/Santa Clara IV. Ecles. C-47/Santa Clara V.

La munificència devota dels Saera més enllà de la capella familiar

El rastre de la generositat desplegada pels Saera com a promotors perviu als documents i als monuments manresans. Pere, ultra la construcció de la capella a l'església de Santa Maria, que tractarem amb detall, més endavant, va contribuir a l'obra del convent de Santa Clara [fig. 5-6], i la presència del seu emblema a l'arrencada dels arcs diafragmàtics del dormidor recorda els 1.000 sous que hi va destinar l'any 1342.³⁷ Recordem que aquest espai estava en obra els anys 1342-1346.³⁸ També va patrocinar la construcció de la sala capitular al convent dels predicadors.³⁹

Al seu testament, Eimeric Saera va disposar fundar una capella als predicadors, propòsit que va reeixir per part dels seus marmessors i de Ramon, el seu germà. Els picapedrers manresans Pere de Guàrdia i Guillem de Bechfret van assumir-ne la construcció el 1340,⁴⁰ i ho van fer poc després amb la que li era contigua, una fundació impulsada pel jurisperit manresà Guillem de Moraria.⁴¹ L'església va ser aterrada la tardor del 1936, però disposem de materials gràfics que ens la retornen [fig. 7]. Era d'una nau amb capelles obertes entre els contraforts tot el llarg del perímetre. A pesar de l'abast temporal del seu procés constructiu (l'església no es va consagrar fins l'any 1438),⁴² el projecte arquitectònic era unitari, ja que les capelles que s'hi van anar incorporant responien a un patró que els mestres d'obra assumien en signar el contracte. La pauta se seguia fins i tot en el que pertocava al desplegament dels emblemes heràldics del promotor a les parets interiors i foranes de l'obra («*sex scuta lapidea, quatuor videlicet in pariete dicte capelle, a parte inferiori, et duo in eodem capelle a parte exteriori in quibus sculptabuntur signa de Area*»), i a la localització del sepulcre, ja que el dret de sepultura era immanent al fundador («*faciemus et operabimur in pariete dicte capelle, videlicet in latere eisdem, quandam tumbam sive carnerium cum scutis signi de Area et cum literis sculptis*»).⁴³

37 AHPM, Llibres particulars de Santa Clara, Ecles. C-46/Santa Clara IV, fol. 29v. La notícia es publica a: SARRET i ARBÓS (1924), *Història religiosa de Manresa...*, pàg. 243.

38 El dormidor, localitzat a la planta superior, era un espai resolt amb arc diafragmàtics i coberta de fusta. L'any 1342 es van contractar set arcades que s'havien d'afegir a les preexistents, un projecte que suposava una ampliació notable de l'espai disponible (AHPM, Llibre particular de Santa Clara, Ecles. C-46/Santa Clara IV, f. 28v-29r). La dada es publica a: SARRET i ARBÓS (1924), *Història religiosa de Manresa...*, pàg. 243. L'espai es va tancar amb la preceptiva coberta de fusta. Probablement s'hi van destinar les 130 bigues contractades el mes de juliol de l'any 1346 amb dos germans fusters de la vila de Cardona (AHPM, Llibre particular de Santa Clara, Ecles. C-46/Santa Clara IV, f. 41r). Potser la pesta negra va interrompre aquests treballs, ja que se seguia treballant al dormidor el 1357. Aquell any va dictar testament Ramon Saera i hi va destinar un llegat: «*Item dimito operi dormitorii sororum minorum Minorise quiquaginta solidos*».

39 AHPM, Ecles. C-25, Llibre particular dels Predicadors, Manual 1335-1353, f. 184v-185r.

40 AHPM, Ecles. C-25, Llibre particular dels Predicadors, Manual 1335-1353, f. 25r-27r. SARRET i ARBÓS (1924), *Història religiosa de Manresa...*, pàg. 153-154.

41 AHPM, Ecles. C-25, Llibre particular dels Predicadors, 1335-1353, f. 30r-31v.

42 SARRET i ARBÓS (1924), *Història religiosa de Manresa...*, pàg. 158.

43 Les disposicions que transcrivim es repeteixen fidelment als contractes de les capelles d'Eimeric Saera i de Guillem Moraria. Vegeu les notes 37 i 38.

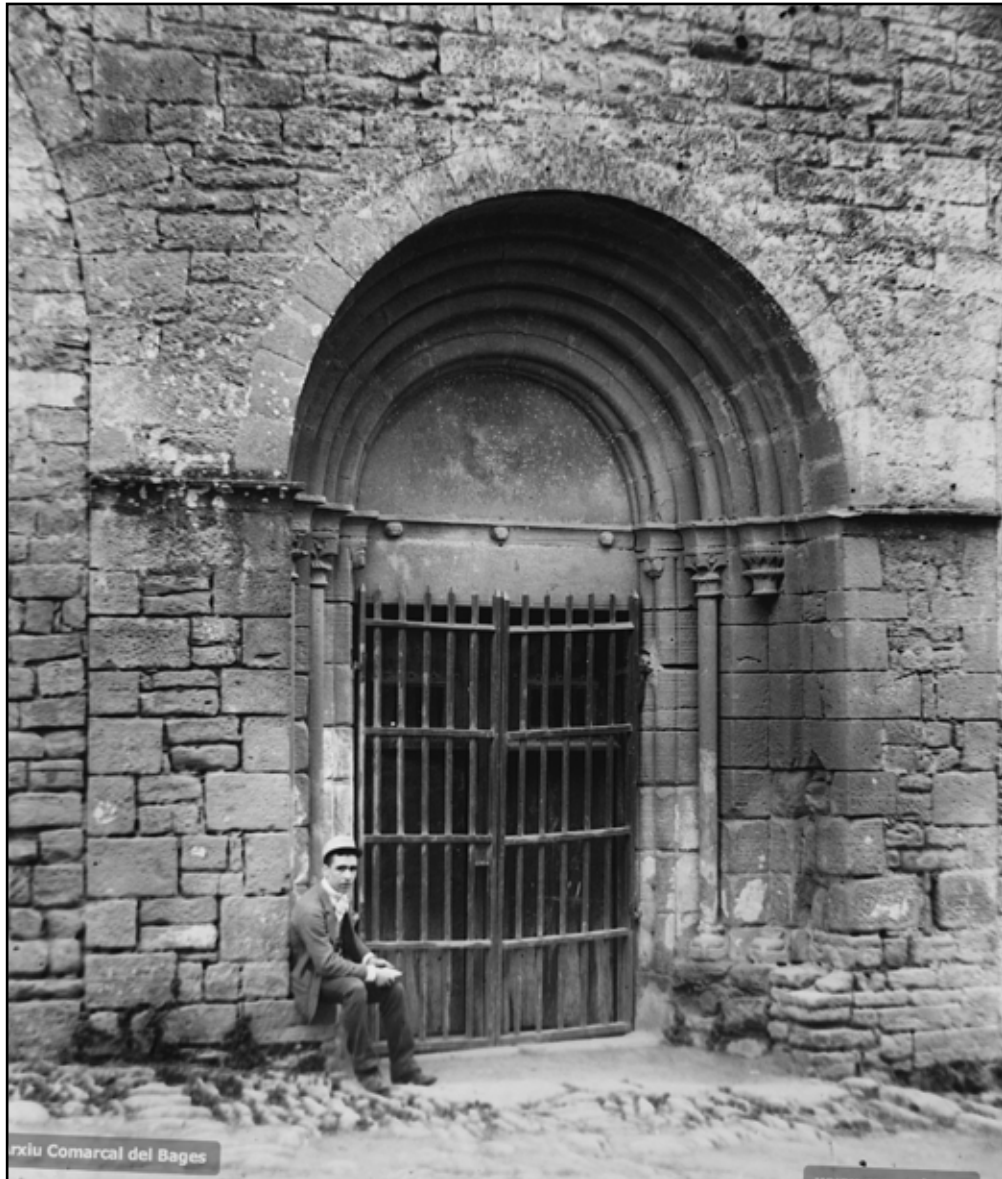

Fig. 5 Portalada del Convent de les Clarisses de Manresa.

Fig. 6 Detall dels capitells.

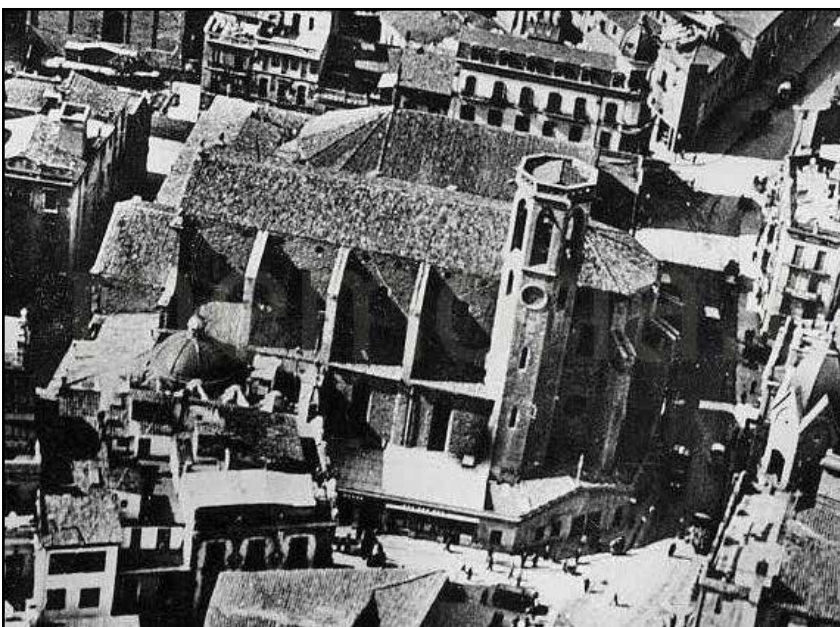

Fig. 7 Convent dels Predicadors de Manresa (aterrat el 1936).

Una de les capelles localitzades a l'àrea presbiteral era la dels Saera. S'hi al·ludeix l'any 1364 al contracte de la impulsada per Guillelma Nerell, la vídua del senyor del castell de Rocafort del Bages, Pere Sitjar. Al pacte signat amb quatre mestres d'obra de la vila el mes de desembre, es llegeix: «*la qual capella ells aien a fer aytal com aquella de'n Reyadell o de'n Ramon ça Era que en la sgleya son*».⁴⁴ No és irrellevant que l'any 1364 la fundació s'identifiqui com la de Ramon Saera (el germà del promotor), perquè revela el paper tutelar que hi va assumir. L'obra arquitectònica, un cop enllestida, reclamava agençar el mobiliari i l'aixovar litúrgic necessaris al culte, i tot fa pensar que també va ser ell qui en va tenir cura.

Diversos membres de la família Saera van ser jurisperits, i van acumular importants biblioteques, particularment Ramon Saera, que al seu testament, dictat el 24 de novembre del 1357, va distribuir una part substancial dels exemplars aplegats (de caràcter jurídic, teològic, bíblic i litúrgic) entre l'església de Santa Maria i els diversos convents de la vila (predicadors, clarisses, i carmelites). Estem davant d'un nou testimoni de munificència que resulta del tot coherent en el context en el qual es produeix, ja que, ultra els preceptius vincles espirituals, diversos membres del llinatge formaven part d'aquestes comunitats i, en conseqüència, eren fundacions properes al donador.

El seu testament, dictat el 4 de novembre del 1357, l'inventari dels béns que se'n va seguir i diversos documents que hi tenen a veure són el punt de partida per avaluar el volum i el contingut de la deixa.⁴⁵ Pel que fa al llegat dels llibres que posseïa, o havia adquirit pel servei litúrgic de les capelles que va tutelar, o les institucions religioses que va afavorir, ha estat analitzat amb detall en estudis previs.⁴⁶ Més enllà d'aquesta partida, va destinar diverses quantitats a l'obra o als altars de les esglésies parroquials i conventuals manresanes, i als membres de les seves comunitats, així com a algunes parròquies foranes.⁴⁷ També va tenir curar del que afavoria la solemnitat del culte, capítol en el qual s'enquadren les canadelles d'argent, la casulla i la tovallola «*operata de sirico et filo auro opera sarracenco*» que va oferir a les clarisses de Manresa, i el calze i la patena de plata sobredaurada, amb les seves armes («*signo mei de Area*», s'apunta), que va destinar a Santa Maria de Montserrat.

44 TORRAS I SERRA, MARC (1996), «La construcció de la capella de sant Domingo del monestir dels Predicadors de Manresa», *Amics de l'Art Romànic del Bages. Butlletí de divulgació i informació*, núm. 101, pàg. 541-546.

45 Pel testament: AHPM, *Testamentorum I* (1352-1361), Tr. 464, ffsn. Per l'inventari: AHPM, *Inventaris 1353-1358*. Tr. 475, ffsn. El rastre de les deixes se segueix especialment al manual: AHPM, 4147, *Llibre particular de la família Saera* (1357-1379).

46 TORRAS I CORTINA, MIQUEL (2004), *L'escriptura i el llibre a la Catalunya central als segles XIII i XIV*, Barcelona: Universitat Autònoma. TORRAS I CORTINA, MIQUEL (2009), «El llibre a les esglésies i monestirs de Manresa», *Dovella*, pàg. 5-13. Per Santa Clara, pàg. 9-10; pels predicadors, pàg. 11; pels carmelites, pàg. 11-12.

47 Al testament s'esmenten santa Maria, sant Miquel, santa Lúcia, sant Cristòfol, sant Martí i sant Andreu, i els convents dels carmelites, dels Predicadors. A les clarisses la deixa es destina a l'obra del dormidor. Les esglésies foranes són les de Santa Maria de Viladordis, Sant Joan de Vilatorrada, Sant Salvador de Vallfermosa i Santa Lúcia de Rajadell.

Fig. 8 Santa Maria de Manresa. Porta meridional i exterior de la capella dels Saera.

L'espai privatiu a Santa Maria: de Pere a Ramon Saera

Com s'ha dit, la capella de les Onze Mil Verges de la Seu de Manresa és contigua a la porta meridional, coneguda com *de Sant Antoni* [fig. 8]. No s'ha conservat cap testimoni del mobiliari litúrgic medieval que va decorar-la, ni dels vasos que es van fer servir en el culte. Tampoc perviu el retaule que la va presidir d'ençà de mitjan segle XIV. Existia l'any 1363, quan es va contractar el moble destinat a la capella de Tots Sants amb els pintors barcelonins Jaume i Pere Serra, ja que al document s'hi al·ludeix: «sigui tot d'or fi i de blau d'acre i els altres colors, bons i fins, així com pertany a la dita obra i segons com són en els retaules de les Verges i de la Santa Trinitat».⁴⁸ Ignorem quan es va obrar, però, atesa la història del llinatge i la cronologia dels seus promotors potencials, no pot correspondre a un projecte massa tardà dins del tres-cents.

L'any 1365 formaven l'aixovar de la capella un calze i una patena de plata, un missal, diversos induments (un de color porpra i un altre «*listatum de fustani*» amb els complements preceptius). També se citen pal·lis, dos dels quals de seda, i un frontal d'aquest mateix material. Dins del conjunt destaca la presència d'un cap-reliquiari de plata («*capud cuiusdam Virginis cum cohopta argenti cum quodam velo*») que ens alerta sobre la cura amb què es va agençar la capella privativa.⁴⁹

Ignorem com van obtenir la relíquia els Saera, però l'arribada de testimonis corporals de les Verges de Colònia a casa nostra s'atesta d'ençà del segle XIII.⁵⁰ Amb tot, les que va aconseguir a Bruges un mercader català l'any 1330 van contribuir d'una manera especial a difondre aquest culte pel territori. D'una banda, a l'àrea tarragonina, de l'altra, a l'entorn de Montserrat. El trasllat, l'any 1333, fins a la muntanya santa d'una porció de les que pervingueren a Joan d'Aragó, patriarca d'Alexandria, arquebisbe de Tarragona i prior del monestir entre els anys 1328 i 1334, va afavorir-ho. Es constata a Montserrat, on Jaume Vivers, prior de la casa entre el 1348 i el 1375, va consagrar a aquesta advocació la capella que va acollir el seu sepulcre. També a Cervera, on les Onze Mil Verges van ser titulars d'un dels hospitals de la vila.

48 El contracte el va donar a conèixer: SARRET I ARBÓS, JOAQUIM (1910), «Les pintures d'en Serra», *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca del Bages*, vol. III, pàg. 13-15. Es recull a: MADURELL I MARIMÓN, JOSÉ M. (1950), «El pintor Lluís Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidoras y sus obras», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. VIII, doc. 11, pàg. 19-24.

49 AHPM, 4147, Llibre particular de la família Saera (1357-1379), f. 49.

50 Les dades que segueixen les vaig aplegar a: ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2014), «El tresor de Sant Joan de Valls entre els segles medievals i l'època moderna», *Quaderns de Vilaniu*, núm. 66, pàg. 47-66, espec. pàg. 54-66.

A Manresa, va estar dedicada a aquesta advocació una de les capelles del claustre del convent del Carme,⁵¹ però la va precedir en el temps la fundació dels Saera, a la Seu. Aquesta darrera, igual que va passar a Sant Miquel de Cardona, i a la vila de Santpedor, va tenir com a promotor un mercader. L'advocació va ser molt grata als membres d'aquest col·lectiu, que podien percebre la peripècia marítima de les verges de Colònia com una cosa propera per raó de l'obligada itinerància a la qual els abocava la seva activitat professional.⁵²

Les dues osseres enlairades als murs laterals de la capella, òrfenes ambdues d'inscripció funerària al frontal, també ostenten l'heràldica familiar. No són sepulcres equiparables als adoptats contemporàniament per molts integrants de l'estament ciutadà, ja que no incorporen figura jacent. La situada a l'esquerra s'enquadra dins la producció estandarditzada sorgida dels tallers gironins baixmedievals [fig. 9]. Delata aquest origen la calcària nummulítica amb què s'ha obrat el sarcòfag; també els dos capitells, decorats amb fulles de palmera, sobre els quals es recolza (els altres dos són una còpia barroera dels anteriors), i la pròpia tipologia adoptada. Es tracta d'una modalitat que es va fabricar seriadament a Girona, des d'on es va exportar a tot Catalunya durant els segles XIV i XV, en paral·lel als materials d'aplicació arquitectònica d'aquesta mateixa fàbrica.⁵³ El contenidor, sostingut per quatre columnes, havia de gravitar sobre el paviment de la capella. La posició adoptada potser buscava desembarassar al màxim possible l'espai disponible, però és anòmala, i els exemplars bessons al manresà existents al claustre de la catedral de Girona ho confirmen.

Segons la tradició, Ramon Saera (+1357) va ser sebollit al sarcòfag situat al mur esquerre. Al testament va disposar que la capella fos l'aixopluc del seu cadàver: «*Eligo sepulturam corpori meo in ecclesia nova Beate Marie de Minorisa, videlicet in capella Petri de Area, quandam, mercatoris civis Barchinone*».⁵⁴ Amb tot, la manca d'inscripció no ajuda a

51 L'any 1360 el prior va autoritzar fra Anton Duarria per fer una sepultura a la capella dedicada a santa Úrsula i santa Agnès. La dada a: SARRET i ARBÓS (1924), *Història religiosa de Manresa...*, pàg. 127.

52 Sobre les devocions dels mercaders: KELLY, EMILY, TURNER CAMP, CYNTHIA (ed.) (2019), *Saints as Intercessors Between the Wealthy and the Divine. Art and Hagiography Among the Medieval Merchant Classes*, London-New York: Routledge Taylor & Francis Group. A Catalunya: ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2014), «Les santuaries marítimes de la côte catalane», dins BACCI, MICHELE RODHE, MARTIN (ed.), *The Holy Portolano. Le Portulan sacré: The Sacred Geography of Navigation* (Fribourg Colloquium, 2013), ("Scrinium Friburgense"), Fribourg: University, pàg. 257-282.

53 El va dictar el 24 de novembre del 1357: AHPM, *Testamentorum I* (1352-1361), Tr. 464, ffsn.

54 Sobre aquesta indústria: ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (1999), «Materiales prefabricados gerundenses de aplicación arquitectónica», a YARZA, JOAQUÍN i FITÉ, FRANCESC (ed.), *L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó* (Lleida, gener del 1998), Lleida: Publicacions de la Universitat, pàg. 77-127; ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2009), «Las manufacturas arquitectónicas en piedra de Girona durante la baja edad media y su comercialización», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 39-2, pàg. 963-1001. A Manresa, la portalada de Santa Clara també certifica el ressò d'aquests materials (vegeu la figura 5 d'aquest article). Els quatre capitells que coronen les columnes situades a banda i banda ostenten les fulles de palmera i lliri usuals als capitells estandarditzats que van executar els tallers gironins baixmedievals. Són els que es van destinar a les galeries dels

tancar definitivament aquesta qüestió. D'acord amb la mateixa tradició, la despulla del seu fill, Berenguer Saera (+1374), ocuparia l'ossari situat a la banda dreta, un detall que sense el testament tampoc podem confirmar.

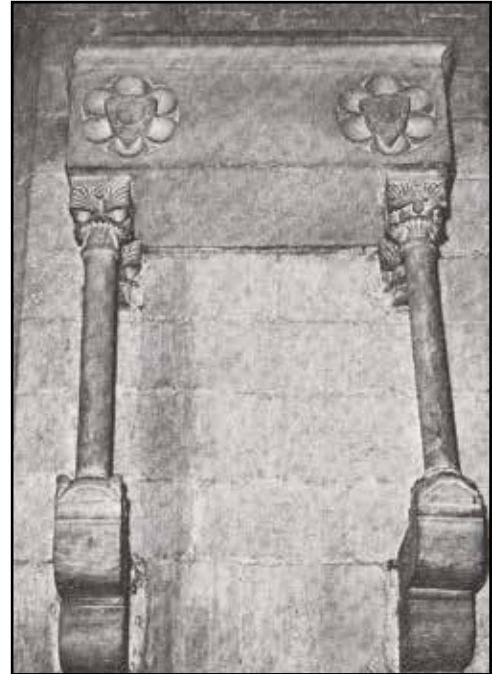

Fig. 9 Santa Maria de Manresa. Capella de les Onze Mil Verges. Sepulcres dels Saera.

Pel que fa a Pere Saera, el fundador, no sembla haver-s'hi inhumat i hi ha un fet que sembla confirmar-ho: que Ramon, el seu germà, no ho mencioni al seu testament. La inscripció d'una ossera procedent de Santa Catarina, el convent dels Predicadors barceloní, transcrita al catàleg del Museu d'Antiguitats de Barcelona d'Antoni Elies de Molins, podria tenir a veure amb el nostre personatge.⁵⁵

claustrats monacals i civils, i a les finestres coronelles de l'arquitectura contemporània a tots els territoris de la Corona d'Aragó.

55 El text assenyala: + Hoc monumentum : est : P : de : Area : et : fr : francisci : Mathei : et suorum. ELIAS DE MOLINS, ANTONIO (1888), *Catálogo del Museo provincial de Antigüedades de Barcelona*, Barcelona: Imprenta Barcelonesa, núm. cat. 834, pàg. 189-190.

Malgrat la destrucció de l'equipament litúrgic, l'heràldica privativa encara ens alerta des de la clau de volta de la capella de la implicació dels Saera amb la seva materialitat [fig. 10], i també ho fa l'escut situat al mur fronterer amb la capella veïna.

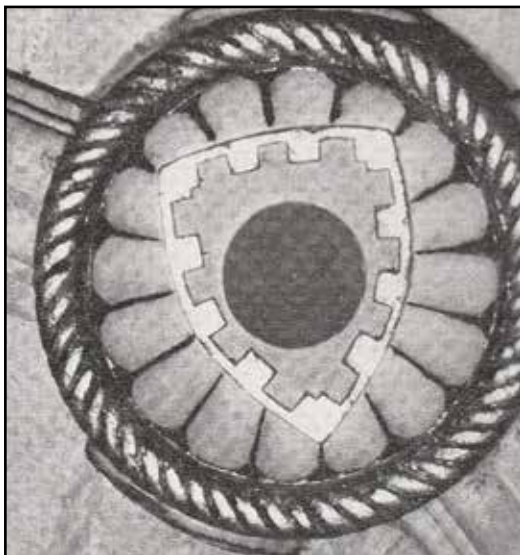

Fig. 10 Clau de volta amb l'emblema heràldic dels Saera.

La memòria d'un gran benefactor

Ramon Saera està associat indefectiblement al frontal florentí que va oferir a l'església de la seva ciutat, on perviu.⁵⁶ Sent l'objecte més espectacular [fig. 11], no va ser, però, l'únic que ens el descobreix com el benefactor més rellevant de Santa Maria de Manresa durant el tres-cents. Segons va disposar al testament, l'obra va acabar heretant la seva

56 Els treballs essencials sobre el frontal: SARRET I ARBÓS, JOAQUIM (1911), «El frontal florentí de la Seu de Manresa», *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca del Bages*, vol. VII, pàg. 185-189. SOLER Y MARCH, ALEJANDRO (1920), «El frontal bordado de la Seo de Manresa», *Museum*, vol. 6, pàg. 411-429. SALMI, MARIO, (1930-1931), «Il paliotto di Manresa e l'opus Florentinum», *Bollettino d'Arte*, vol. 10, ser. 2, pàg. 385-406. VAN FOSSEN, DAVID (1968), «A Fourteenth-Century Embroidered Florentine Antependium», *The Art Bulletin*, vol. 50-2, pàg. 141-152. MARTÍN I ROS, ROSA M. (2008), «El frontal de la Passió de la Seu de Manresa», dins *L'Art gòtic a Catalunya. Arts de l'objecte*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, pàg. 384-385. Per altres referències i la discussió sobre la via d'arribada de la peça a Manresa: ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2022), «La pintura llegada a través del mar: de Romania a Flandes (segles XIII-XV)», dins *Rutas de mercado, rutas de arte* (Primeras Jornadas Internacionales. Materiales, procedimientos y artistas en la configuración pictórica en el Mediterráneo del siglo XV. València, 17-18 de noviembre del 2021, en premsa).

fortuna,⁵⁷ però, mentre vivia, ja hi havia fet donació de llibres. L'any 1349, va cedir els que havia adquirit pel seu fill Guillem, que n'era canonge, i que havia mort.⁵⁸ El mes de desembre del 1357, quan el marmessor de Ramon Saera va distribuir les seves deixes testamentàries, en van arribar de nous (un breviari, dos missals, un salteri),⁵⁹ i també un conjunt d'objectes litúrgics, entre els quals induments diversos de seda i or, i un notable repertori d'objectes de plata, que comprenia un calze i una patena, dues safates, un encenser, una naveta i una cullereta. També una creu (amb el peu que serviria per instal·lar-la sobre l'altar) i dos canelobres.⁶⁰ A la deixa s'inclouia, igualment, una capseta de vori ornada d'argent i, naturalment, el frontal brodat florentí i el pal·li que el complementava.⁶¹

Fig. 11 Frontal florentí, donació testamentària de de Ramon Saera (1357).

- 57 Ramon Saera va designar hereu el seu fill Berenguer, però si no tenia descendència (com així va ser) els béns s'havien de lliurar a l'obra de Santa Maria.
- 58 TORRAS I CORTINA (2004), *L'escriptura i el llibre...*, doc. 75.
- 59 La part del testament al·lusiva als llibres es transcriu a: *Ibidem*, doc. 90. El document que registra el seu lliurament a Santa Maria de Manresa, amb la resta dels objectes litúrgics legats per Ramon Saera, està datat el 13 de desembre del 1357. Es transcriu a: *Ibidem*, doc. 92.
- 60 Pel testament: AHPM, *Testamentorum I* (1352-1362) Tr. 464, ffsn. La donació a: TORRAS I CORTINA (2004), *L'escriptura i el llibre...*, doc. 92.
- 61 AHPM, *Testamentorum I* (1352-1362) Tr. 464, ffsn: *Dimitto ecclesie Beate Marie de Minorisa pallium meum pictum de siricho cum imaginibus [...], dimitto eusdem ecclesie frontale de siricho cum imaginibus.*

El destí d'aquest equipament litúrgic no era la capella familiar, on s'havia d'inhumar, que ja estava abastida de tot el que calia.⁶² S'havia de vincular a l'altar major i emprar-se els dies de més solemnitat litúrgica. A l'inventari de sagristia de l'any 1452, encara se segueix el rastre de les peces més rellevants que van formar aquesta deixa, efectuada gairebé cent anys abans. Moltes incorporaven l'emblema del llinatge, signe del donant, i en preservaven la memòria. Ho feien les que s'enumeren tot seguit, dissortadament, en la major part, perdudes: «*Primo dos bells canalobres d'argent ab senyals de la ciutat i d'en Ramon ça Era [...] Item l pitxer d'argent ab senyal d'en Ramon ça Era [...] Item uns vestiments de draps daur ço es capa de cor ab sa stola e d'altre part vestiments sacerdotals ab son complement de camis, stoles, maniples, diacha, sotsdiacha ab tres collars los quals hi ha lexats en Ramon ça Era [...] Primo l bell pali d'or obrat de diversos obratges ab son frontal lo qual no es de obratge del dit pali lo qual li feu en Ramon ça Era [...] Primo dos missals los quals hi dona lo dit Ramon ça Era lo un petit e l'altre gran abdosos han tancadors d'argent [...] Primo l stoig de corporals vermel ab senyal de Era ab V corporals*».⁶³

La cerca de visibilitat com a promotor distingit del nou temple que perseguia Ramon Saera amb aquesta donació és evident. A més, els fets posteriors confirmen que va assolir l'objectiu. El ressò internacional del frontal florentí, l'únic element que ha sobreviscut d'aquesta esplèndida deixa, n'és la prova.

Capelles funeràries i sepulcres monumentals a Cervera

L'església de Cervera aplega un conjunt de sepulcres monumentals molt representatiu [fig. 12]. El més antic, instal·lat a la capella del Corpus Christi, a la zona central de la girola, ostenta dos escuts al bell mig del frontal. Sobre els quatre quaters del seu camper hi figuren els emblemes reials: els pals i la flor de lis. L'heràldica identifica el sepulcre com a pertanyent als Major, una família de notaris instal·lada a la vila d'ençà del segle XIII, un dels quals, Bernat, va ser escrivà reial en època de Jaume II i Blanca d'Anjou.⁶⁴ Deuria estar emparentat amb Pere Major, nomenat subbatlle de Cervera pel rei l'any 1318. Guillem, fill del darrer, va ser mestre de l'infant Joan, futur arquebisbe de Toledo i Tarragona, i patriarca d'Alexandria.⁶⁵ Durant la primera meitat del segle XIV, altres membres del llinatge

62 Un inventari confirma aquest extrem. Vegeu la nota 49 i el text que precedeix la crida.

63 El document es transcriu a: MASNOU I PRATDESABA, JOSEP M. (2007), «Inventari de la sagristia de la Seu de Manresa (1452)», *Miscel·lània litúrgica catalana*, vol. 15, p. 305-316.

64 Diverses referències als Major a: Barcelona, ACA, cancelleria, reg. 232. BAIGES JARDÍ, IGNASI (1990), *Els Registres Oficialium a la Cancelleria de Jaume II: Els oficials reials a Catalunya segons el nomenament dels Registres (231, 232 i 233) Officialium (1303-1327)*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona.

65 Està documentat com a rector de Sant Miquel de Barcelona el 1303, quan va ser autoritzat a absentar-se per raó dels seus estudis. Vegeu: BARCELONA, P. MARTÍ de (1990), «La cultura catalana durant el regnat de Jaume II», *Estudis Franciscans*, núm. 91, p. 213-295, espec. doc. 89, p. 288. L'any 1318 ja figura com a mestre de l'In-

van ocupar càrrecs diversos dins del govern municipal, entre els quals el notari Ramon Major, que va ser paer el 1337.⁶⁶

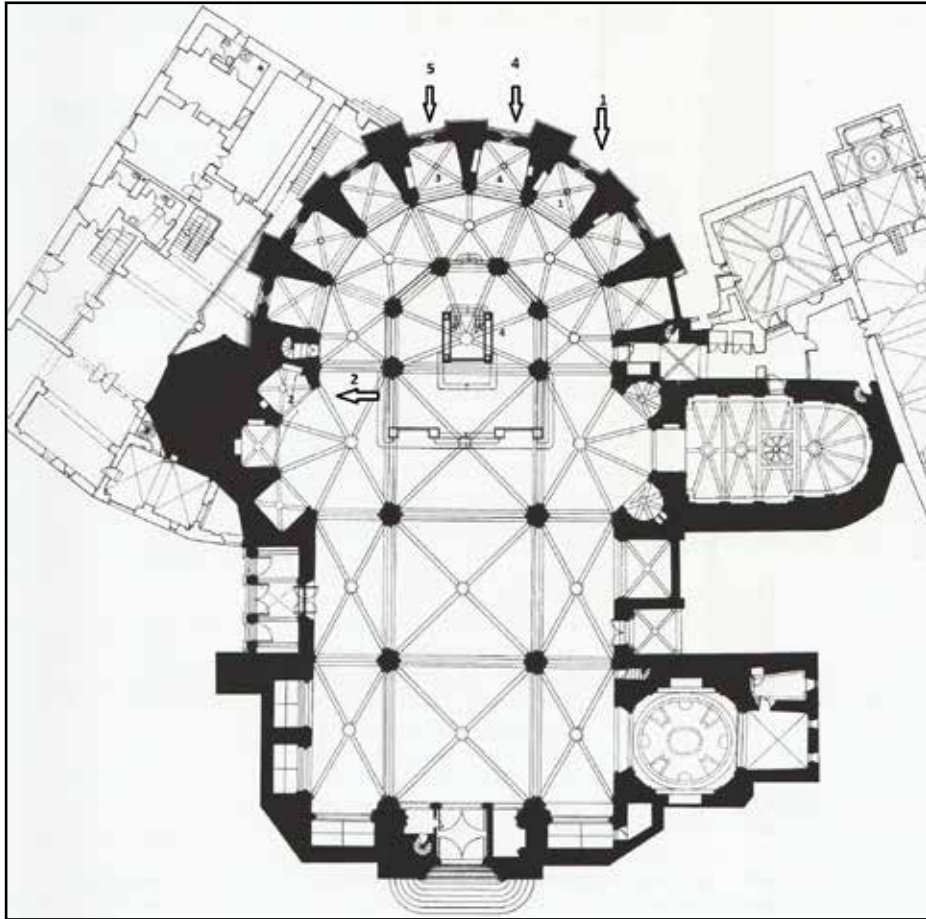

Fig. 12 Santa Maria de Cervera: 1. Capella del Corpus Christi 2. Capella de Sant Felip i Sant Jaume 3. Capella de Sant Martí 4. Capella de Sant Jaume.

66 fant (BARCELONA, (1991), *La cultura catalana...*, núm. 92, p. 127-245, 383-492, espec. doc. 330, p. 399-400). Aquest darrer document estableix els seus nexes familiars amb Pere Major, sub-batlle reial a Cervera. TURULL I RUBINAT, MAX (1992), «Relació nominal per ordre alfabètic i cronològic de paers, consellers i electors de la Paeria de Cervera entre 1331 i 1395», *Miscel·lània Cerverina*, vol. 8, p. 155-193, espec. p. 157.

La capella dels Major i el sepulcre que hi perviu, presidit per una figura masculina que la indumentària identifica com un membre del *braç reial* [fig. 13], els devia impulsar Bernat Major, ja que consta com a fundador del primer benefici que hi estava associat. Ho registren les actes dels visitadors pastorals que van inspeccionar la fundació en diversos moments del segle xv.⁶⁷ La memòria del destinatari del monument funerari del tres-cents seguia viva a començament del segle xvii, quan els Major van ser sotmesos a inquisició per sospitar-se que les arrels del llinatge eren jueves. Aleshores el sepulcre s'atribuïa a Pere Major, el subbatlle cerverí.⁶⁸

Fig. 13 Capella del Corpus Christi. Sepulcre dels Major

67 JUNYENT, EDUARD (1967), «Visites pastorals a Cervera», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, vol. X, pàg. 221-245, espec. pàg. 237 (visita del 1425). El mobiliari i l'aixovar de la capella comprenia aleshores: cinc estovalles, uns corporals, un pal-li i un frontal, uns induments litúrgics de seda verda, un calze d'estany, un missal i una làmpada.

68 Una de les qüestions del procés té a veure amb la capella familiar i amb l'heràldica del llinatge: «*Item, si saben y han vist y si han hoyt a dir que en la yglesia major de la present vila, en la capella del Corpore Christi, tenen los dits Majors una sepultura sumptuosa, ab tomba molt ben obrada, y que, en dita tomba, estan insculpides les armes de la familia y casa de dits Majors, que son les barres de Arago y la flor del lis, y vejen los testimonis la dita sepultura y tomba ab dites gravadures de les barres de Arago y flor del lis y si es veu y fama publica que en dita tomba jau Pere Major, notari. item, si es certa presumptio y manifesta coniectura e evident judici que, tenint los dits Majors dites barres de Arago y flor del lis, que son armes reals, en son temps degueren fer alguns grans serveys als reys de Arago y de França y que, de aqui, se pot inferir que dits Majors eren homens y persones de qualitat y de honrada prosapia y de bon llinatge*». El document a: LLOBET PORTELLA, JOSEP M. (2021), «Un interrogatori sobre la puresa de sang del llinatge Major de Cervera (1620)», *Tamid. Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics*, núm. 16, pàg. 61-88, espec. pàg. 71.

A l'església hi sobreviuen tres sepulcres monumentals més, corresponents, en aquest cas, a mercaders locals. El més antic es localitza a la capella de Sant Felip i Sant Jaume i pertany a Ramon Serra *el Menor*⁶⁹, que segons testimonia la inscripció epigràfica del frontal va morir el 1355. La capella de Sant Martí aixopluga el de Ramon Serra *el Major*, que va desaparèixer el 1382. Finalment, a la de Sant Jaume hi ha el de Berenguer de Castellort, que va finir el 4 d'octubre del 1389, a Barcelona, d'on es reconeix ciutadà al testament dictat el mes de maig d'aquell mateix any.⁷⁰ Tots tres sepulcres segueixen la mateixa tipologia.

Els projectes funeraris ceriverins abasten un arc cronològic relativament ampli, però tots s'emparenten perquè l'ascendent social dels promotors és el mateix. Tots eren membres del *braç reial*, i tres es dedicaven a l'art de la mercaderia, una activitat mercès a la qual havien amassat fortunes remarcables. Com veurem, les dades relatives a Ramon Serra *el Major* confirmen la seva implicació en el projecte, ja que es va materialitzar quan ell vivia. Pel que fa a Ramon Serra *el Menor*, la manca de notícies documentals no permet avançar en aquesta qüestió, almenys per ara. Respecte al de Berenguer de Castellort, van ser els marmessors els encarregats de dur a terme l'empresa funerària i altres iniciatives associades a l'economia de la salvació, singularment, la fundació d'un hospital a la vila nadiua.

Ramon Serra el Menor

Els visitadors pastorals que van inspeccionar l'església durant la primera meitat del segle xv informen de l'estat del mobiliari i l'aixovar litúrgic d'aquestes capelles. El 1425, a la de Ramon Serra *el Menor* hi registren: «*V mapas in altari, corporalia duplicia, calicem de argento, vestimentorum bonorum, cohopertorium corey et pallium cum frontale, missale parvum, est ibi una lampada que ardet et unum cereum*».⁷¹ La capella estava ben proveïda i es confirma que el fundador havia dotat el seu espai privatiu de tot el que l'obtentor del benefici que hi havia instituït necessitava per a les celebracions litúrgiques. Alhora, que alguns elements de l'aixovar incorporaven el seu signe heràldic privatiu, segons s'assenyala pel que fa al frontal: *cum aliquibus signis in eodem palli de Serra*.

69 Els epítets que assigna la historiografia als personatges anomenats Ramon Serra no són coincidents. El més antic, mort el 1355, Agustí Duran i Sanpere li va dir *el Vell*, però en el seu moment nosaltres vam optar per l'epítet *Menor* perquè es correspon amb el que se li assigna a les visites pastorals que inspeccionen la seva capella durant el segle xv. Era, per tant, el renom amb què se l'havia identificat en època medieval.

70 RIVERA SENTÍS, F. XAVIER (1999), «Testament de Berenguer de Castellort, mercader ciutadà de Barcelona, fundador de l'hospital que porta el seu nom (1389)», *Miscel·lània Cerverina*, vol. 13, pàg. 183-213.

71 JUNYENT (1967), *Visites pastorals...*, pàg. 238. El 1428 s'anota solament: «*unum palium de panno lineo depictum*», i l'any 1447: «*duo pallia, unum de tela blana et alud ex serico diversorum colorum cum suo frontali ex eiusdem panni cum flocadura sirici viridi corolis cum aliquibus signis in eodem palli de Serra*» (*Ibidem*, pàg. 228, pàg. 230-321).

Ramon Serra se servia d'un emblema parlant. És el que presideix el camper dels escuts que decoren el sarcòfag [fig. 14]. Al bell mig del frontal, hi figura la inscripció que recorda el dia de la seva mort ("En Ramon Sera jau ací, qui aquesta capela instituí, e lo derrer dia d'agost del an de MCCCLIIII morí"), i per damunt del text epigràfic el veiem agenollat davant la Mare de Déu amb el Nen, a la presència de la qual l'han introduït els dos àngels que complementen l'escena. L'efigie del difunt presideix la coberta del sarcòfag i la gramalla que vesteix l'identifica com un burgès. Li penja una daga a la banda dreta. El monument està encabit dins d'un arc solí, i per damunt de caixa incorpora un relleu rectangular sota una galeria d'arcs gòtics amb l'escena de les exèquies. Comprèn un total de divuit personatges. La zona central l'ocupa un bisbe flanquejat per cinc acòlits. Els més propers sostenen el gremial i l'hisop necessari per a l'absolució del cadàver, i el més allunyat la creu processional. A banda i banda se situen dos grups de frares franciscans, i a l'extrem del relleu dos eclesiàstics, un dels quals bufa un encenser enèrgicament. No és una escena estàtica. El relleu evoca el seguici que acompanyava el difunt a l'església i, d'acord amb el desenvolupament d'aquesta acció litúrgica, alguns dels seus integrants canten [fig. 15]. Per damunt del relleu, al cim de l'arc solí, se situen quatre escultures exemptes: dos àngels de format menor, dempeus, i Maria i sant Joan Baptista, agenollats, implorant a Déu Pare. Aquesta darrera imatge i els dos àngels trompeters que anunciaven el judici final van desaparèixer a començament del segle xx.

El sepulcre segueix una tipologia que es va introduir a Catalunya cap al 1300, el testimoni més antic de la qual correspon al monument funerari del comte Ermengol X d'Urgell, ara al Cloister's Museum de Nova York. Posteriorment, aquest format va gaudir d'una certa fortuna a l'àrea lleidatana, i a Cervera, d'ençà de mitjan segle xiv fins a l'entorn del 1400. S'ha adoptat en tres ocasions, amb lleugeres variants, però el sepulcre de Ramon Serra *el Menor és el primer* de la sèrie. No disposem de cap dada documental directa, llevat de l'any de la mort del destinatari (1355), però el sepulcre s'atribueix de fa temps a l'escultor barceloní Pere Moragues.⁷² El 1360-1361, s'ocupava de l'obra del retaule major de l'església d'Igualada, un fet que el situa en una àrea propera durant el període immediat a la mort del destinatari del monument cerverí.

72 Pel catàleg de l'escultor, vegeu l'estat de la qüestió a: TERÈS TOMÀS, M. ROSA (2007), «Pere Moragues, escultor», *L'art gòtic a Catalunya. Escultura I*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, pàg. 275-290.

Fig. 14 Capella de Sant Felip i Sant Jaume. Sepulcre de Ramon Serra, el Menor (+1355).

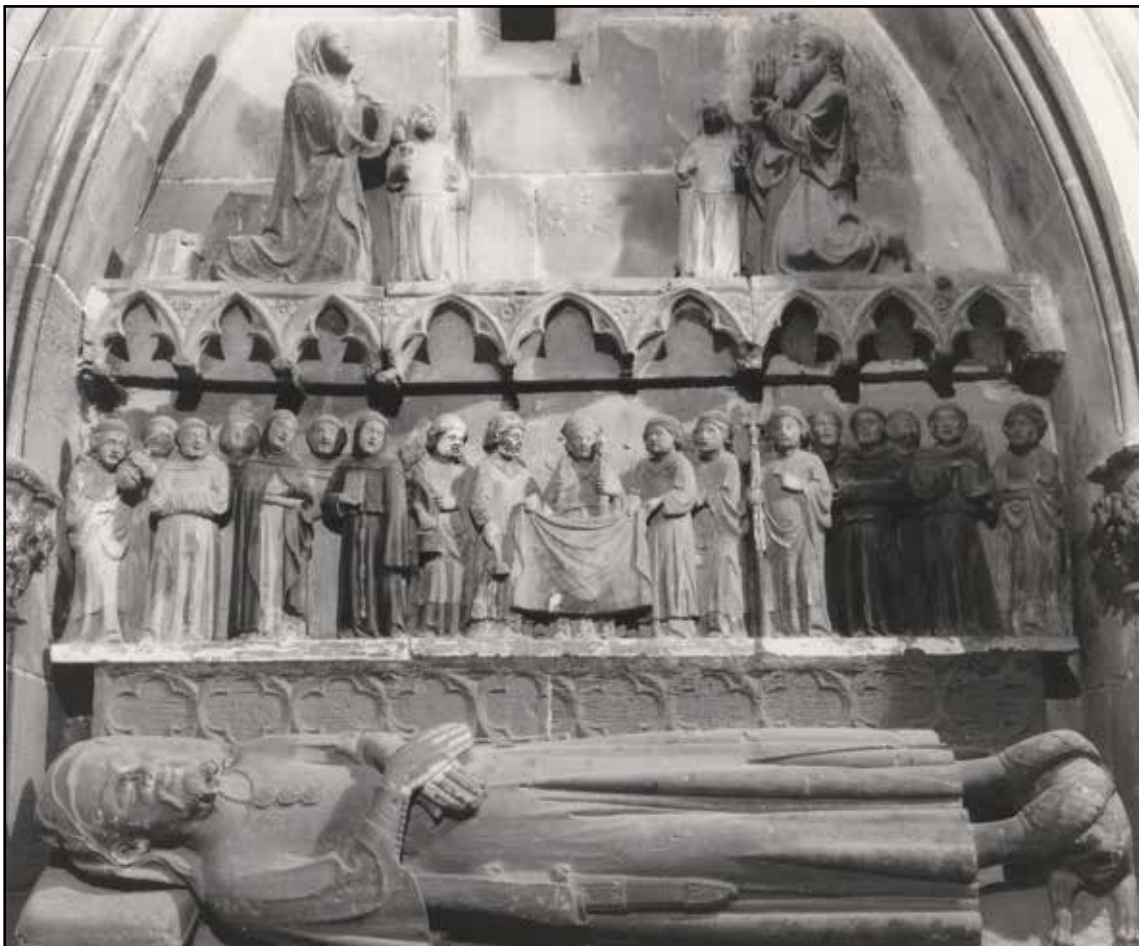

Fig. 15 Capella de Sant Felip i Sant Jaume. Detall del sepulcre.

Ramon Serra el Major

L'ordinació de la capella de Sant Martí va ser supervisada pel fundador, que va morir l'any 1382, segons ho recorda la inscripció epigràfica de la làpida instal·lada en aquest espai [fig. 16]. Alguns dels elements del mobiliari litúrgic i el sepulcre monumental ja s'havien enllestit aleshores. El retaule de Sant Martí es menciona com a referent quan l'escultor Jordi de Déu va contractar, l'any 1385, el de Vallfogona de Riucorb.⁷³ Aquesta i altres notícies, que situen a Cervera, els anys 1377-1380, el mestre d'origen grec, antic esclau de Jaume Cascalls, han estat els arguments invocats per la historiografia des d'antic per atribuir-li el sepulcre i els fragments que sobreviuen del retaule de pedra que va presidir la capella.⁷⁴ Una atribució que el llenguatge escultòric que exhibeixen ambdues realitzacions corrobora. L'espai arquitectònic ja existia quan Ramon Serra va endegar l'agençament del seu interior. Ho certifica l'autorització concedida al mercader pel Consell de la vila de Cervera, el 14 de abril del 1379, per tal de continuar les obres.⁷⁵

Fig. 16 Capella de Sant Martí. Sepulcre de Ramon Serra, el Major (+1382).

- 73 Al document s'assenyala: «segons en la capella d'en R. Serra de Cervera es obrat», DURAN I SANPERE, AGUSTÍ (1922), «L'art antic a l'església de Santa Maria de Cervera», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm. 333, doc. II, pàg. 312-313.
- 74 Sobre el retaule i el sepulcre: DURAN I SANPERE, AGUSTÍ (1919), «De l'escultor Jordi de Déu (segle XIV i primera meitat del XV)», *Pàgina Artística de La Veu de Catalunya*, 24 de gener, pàg. 12. DURAN I SANPERE, AGUSTÍ (1922), *L'art antic a l'església...*, pàg. 299-304. DURAN I SANPERE, AGUSTÍ (1932), *Els retaules de pedra*, vol. I, ("Monumenta Cataloniae" I), Barcelona: Ed. Alpha, pàg. 57-61, 122-123. BESERAN RAMON, PERE (2003), *Jordi de Déu i l'italianisme en l'escultura catalana del segle XIV*, Tarragona, Diputació de Tarragona, pàg. 98-125. VALERO MOLINA, JOAN (2019), «L'etapa cerverina de Jordi de Déu: Noves obres i el contracte de societat amb Bernat Pintor», *Urtx. Revista cultural de l'Urgell*, 33, pàg. 96-111, espec. pàg. 98-99.
- 75 DURAN I SANPERE, AGUSTÍ (1922), *L'art antic a l'església...*, doc. I, pàg. 312.

Una referència a la capella ceriverina, contemporània a la seva conclusió, al·ludeix als beneficis que el fundador hi havia instituït com a «*molt notables e opolents*» i fa extensiu aquest judici a: «*moltes altres obres, joyes, vestiments e apparaments en la dita capella fabricades*». ⁷⁶ Tot i els anys transcorreguts, les visites pastorals de la primera meitat del segle xv confirmen aquest extrem: «*Reperit in icto altari III mapes qui divises, corporalia duplicita, duo vestimenta, missale optimum, calicem argenteum temem est in pignore, lampadem ardentem, pannum aureum cum frontalibus*» (1425). ⁷⁷

La capella de Sant Martí va formar part de la primera etapa constructiva de l'església. ⁷⁸ Quan Ramon Serra va obtenir-la per situar-hi el seu sepulcre, ja era una edificació antiga, un fet que explica els problemes detectats anys després a la coberta. Se'n fan ressò els visitadors pastorals l'any 1428, ja que, quan plovia, «*destillat aquam per ictam voltam super dictum altare*». ⁷⁹

El projecte que Ramon Serra *el Major* va materialitzar a l'església de Santa Maria no va ser un fet aïllat dins el domini del que s'ha qualificat com a *economia de la salvació*. L'any 1362, ja havia fundat el convent de Sant Agustí, una iniciativa que va reeixir. ⁸⁰ Quan va dictar les darreres voluntats, el dia 1 de novembre del 1382, ⁸¹ va afegir a aquestes iniciatives la institució de dues almoines (la dels *pobres a vestir o drap de lana*, i del *pan cuyt*), ⁸² que desvelen la seva afinitat amb la inquietud dels mercaders baixmedievals davant la darrera hora. ⁸³ Les obres de misericòrdia constitueixen un compendi de la caritat cristiana, salconduït per l'ambicionada salvació de l'ànima, i els comerciants, entre els

- 76 AHCC, Llibre solt. Llibre de causes piadoses del mercader ceriverí difunt, en Ramon Serra, *maior dierum*. Compost pel seu nebot i hereu universal, Francesc de Comabella (del 1382 al 1388). RIVERA SENTÍS, F. XAVIER (1996), «Ramon Serra el Vell: poder, condició i caritat d'un mercader ceriverí a les acaballes del segle xv », *Miscel·lània Ceriverina*, vol. 10, pàg. 37-70, espec. pàg. 54
- 77 JUNYENT (1967), *Visites Pastorals...*, pàg. 236-237. La del 1447 només registra: «*duo pallia quorum unum est de panno pintat cum ymagine Sancti Martini depicta absque frontali, et aliud ex sirico barrat cum barris viridis et virmillis cum suo frontali eisdem pannni cum flocadura ex sirico violada*» *Ibidem*, pàg. 230.
- 78 Sobre el procés d'obra: BESERAN RAMON, PERE (2003), «El temple gòtic de Santa Maria de Cervera», *Miscel·lània Ceriverina*, vol. 16, pàg. 19-68.
- 79 *Ibidem*, pàg. 228.
- 80 MASSOT, JOSEPH (1699), *Compendio historial de los ermitaños de nuestro padre san Agustín*, Barcelona: Imprenta de Juan Jolis, pàg. 305s. BARRAQUER ROVIRALTA, CAYETANO (1906), *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*, vol. II, Barcelona: Imprenta de Francisco J. Altés y Alabart, pàg. 235s. Quan va dictar testament va destinar 1.000 sous a l'obra del convent (RIVERA SENTÍS, F. XAVIER (1996), *Ramon Serra el Vell...*, pàg. 47-49).
- 81 AHCC, Pergamí 107 (núm. antic 279, signatura antiga 2/4/12). Pel seu contingut seguim: RIVERA SENTÍS, F. XAVIER (1996), *Ramon Serra el Vell...*, pàg. 37-70.
- 82 *Ibidem*, pàg. 52s (la dels *pobres a vestir o drap de lana*), pàg. 65s (la del *pan cuyt*).
- 83 Sobre aquesta qüestió: ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2014), «La tutela espiritual de los enfermos y su marco arquitectónico. Advocaciones y escenarios culturales en los hospitales de la Corona de Aragón en la edad media», dins HUGUET TERMES, TERESA *et alii* (ed.), *Ciudad y hospital en el Occidente europeo, 1300-1700*, Lleida: ed. Milenio, pàg. 394-399.

quals el testador, van practicar-les fundant hospitals i caritats. El testament de Ramon Serra *el Major* ho palesa a bastament.⁸⁴

Ramon Serra *el Major* estava casat amb Elisenda Riera (que el va sobreviure), però el matrimoni no va tenir successió, raó per la qual va designar hereu el notari, Guillem Comabella, nebot seu. Havia acumulat la seva notable fortuna mercadejant des de Cervera, on sempre va residir,⁸⁵ però els seus negocis van tenir abast internacional, ja que la companyia de la qual va formar part tenia interessos a Flandes i a ultramar. Al testament, ultra l'hereu, figuren com a beneficiaris de deixes particulars la seva dona i altres familiars directes.⁸⁶

El sepulcre adopta el model introduït a Cervera uns anys abans per l'escultor Pere Moragues. La magnificència del disseny explica el succés que va tenir entre els membres del mateix col·lectiu. Jordi de Déu el va adoptar, però hi va introduir lleugeres variants, especialment a la zona de l'arc solí. El sarcòfag adopta les particularitats del precedent: dos escuts, situats als extrems del frontal, amb la serra, l'emblema heràldic parlant, al seu camper, flanquegen l'escena de la introducció del difunt davant la Mare de Déu amb el Nen. L'efígie funerària, amb la gramalla privativa i la daga penjant a la banda dreta, presideix la coberta. Al fons de l'arc solí, retrobem l'escena de les exèquies, simplificada respecte al model del qual se serveix l'escultor. Per damunt, se situa el calvari, un episodi iconogràfic del tot afí a aquest context per l'esperança de redempció que comporta.

84 Al capítol de les disposicions *pro anima*, cal sumar-hi els 3.000 sous aplicats a les despeses de la sepultura, quantitat dins la qual s'englobava la *pitança* (qualificada com a *opulentam*) que va destinar a les comunitats conventuals existents aleshores a la vila (franciscans, predicadors i agustinians). En contrapartida, els seus membres haurien de pregar per l'ànima del testador i la de tots els fidels difunts, compresos els seus parents. Altres beneficiaris van ser l'obra de Santa Maria, els hospitals cerverins i la prestigiosa confraria de Sant Francesc, amb seu a la capella de Sant Miquel de l'església parroquial, de la qual el testador era confrare. També va destinar un llegat de 500 sous al benefici instituint a la capella privativa. RIVERA SENTÍS, F. XAVIER (1996), *Ramon Serra el Vell...*, pàg. 47-49.

85 Hi consta com a paer els anys 1358, 1363 i 1377, conseller el 1362 i el 1368, i elector el 1362 i el 1373. Vegeu: TURULL I RUBINAT (1992), *Relació nominal...*, pàg. 159, 165, 178.

86 RIVERA SENTÍS (1996), *Ramon Serra el Vell...*, pàg. 50-51.

Berenguer de Castellort

L'horitzó dels negocis de Berenguer de Castellort, el darrer promotor que tractarem en el darrer apartat de l'estudi, també va ser a Flandes.⁸⁷ Tot i que els vincles amb Cervera, la seva vila nadiua, van ser estrets i dilatats en el temps,⁸⁸ en un moment posterior a l'any 1375, va traslladar la seva residència a Barcelona⁸⁹ i es va instal·lar en una casa de la seva propietat a la parròquia de Santa Maria del Mar. Hi va morir el 4 d'octubre del 1389, i va ser enterrat provisionalment al convent de Sant Agustí, comunitat a la qual, segons assenyala al testament, pertanyia el seu confessor. La inscripció que figura a la làpida encastada al mur de la seva capella a Santa Maria ho recorda. Just un any abans havia fet donació a l'altar major de l'església: «*duns molt bells e richs vestiments desglesia que ha fets fer de drap dor ab ffrecs de taler, e ab smayes de fil dor e dargent e de seda obrats sots los pactes e condicions en los capitols dauall scrits contingudes e especificades*».⁹⁰

Les dades biogràfiques de Berenguer de Castellort provenen principalment del seu testament, dictat a Cervera el 3 d'abril del 1389.⁹¹ Estava casat amb Brunissenda i no van tenir fills, o no els van sobreviure. Tenia, però, nebots, nebodes i altres familiars que a les darreres voluntats van ser beneficiaris de llegats diversos.⁹²

Barcelona i Cervera van ser els escenaris on va expressar la seva pietat. Hi ha deixes a Santa Maria del Mar, a la catedral i a les restants parròquies i hospitals de la ciutat. Les que va destinar als convents (ermitans de Sant Agustí, predicadors, framenors, carmelites i mercedaris) havien de subvenir les despeses de les corresponents pitances el dia del seu aniversari.⁹³ A Cervera, els destinataris van ser els membres de les comunitats religioses: framenors predicadors, agustinians, antonians i hospitalers. El testador pertanyia a la confraria de Sant Francesc, amb seu, segons que hem apuntat, a la capella de Sant Miquel de l'església de Santa Maria, i va destinar-hi,

87 Ho assenyala al testament, en el qual identifica Bartomeu Portella com el seu factor a la ciutat flamenca: RIVERA SENTÍS, F. XAVIER (1999), *Testament de Berenguer de Castellort...*, pàg. 197-198.

88 Va assumir diverses responsabilitats al govern municipal, entre el 1357 i el 1375. Va ser paer els anys 1359, 1364, 1369, 1375, conseller el 1357, 1362, 1373 i elector el 1366 i el 1375. TURULL I RUBINAT (1992), *Relació nominal...*, pàg. 156, 161, 169.

89 És quan desapareix del govern municipal.

90 DALMASES Y DE MASSOT, FAUST DE (1919), «Notes d'arxiu. Donatiu d'ornaments a Santa Maria de Cervera», *Catalana*, II-55, pàg. 389-390.

91 Es transcriu a: RIVERA SENTÍS (1999), *Testament de Berenguer de Castellort...*, pàg. 184-213.

92 *Ibidem*, Deixes a la dona (pàg. 191-192, 195-196), a la neboda Geraldona i al seu home, Jaume Portella; també a Francesca (casada amb Guillem Tolrà), filla dels anteriors (pàg. 190, 192-193, 198, 207). A Bernat Selva, casat amb Constança, una altra neboda del testador, i a la filla del matrimoni (pàg. 193-194).

93 *Ibidem*, pàg. 185-186.

entre d'altres, una «*vestimenta alba angélica de sirico et auro*». ⁹⁴ També va disposar llegats per a les esglésies i els hospitals de la vila, per als convents forans, com Sant Pere el Gros, i per a Montserrat, on va instituir un aniversari. ⁹⁵

L'hospital de pobres que va fundar, i que va designar hereu dels seus béns, s'havia d'instal·lar en una casa de la seva propietat. ⁹⁶ Finalment, però, es va situar en un indret divers del previst i es va poder erigir *ex novo*. ⁹⁷ Va ser una iniciativa que feia bandera de la caritat com a expressió de l'amor al proïme, i obeïa les recomanacions dels tutors espirituals, per als quals un hospital era el millor escenari per practicar les obres de misericòrdia. Al testament, les disposicions que hi tenen a veure són molt extenses. Ultra la dotació necessària per garantir-ne la supervivència, s'hi va vincular una almoïna, mitjançant la qual es preveia alimentar diàriament deu o dotze pobres (i, si l'assignació esdevenia insuficient, sis o vuit). ⁹⁸ Berenguer de Castelltort també va disposar la construcció d'una capella annexa a l'establiment, dedicada a la Santíssima Trinitat. ⁹⁹ Dels dos altars previstos, un s'havia de consagrar a sant Honorat. ¹⁰⁰ La iniciativa estava animada per la devoció particular del testador a aquest sant, un extrem que confirmem per una altra via. Sant Honorat havia de ser, amb sant Jaume, apòstol, titular del retaule destinat a presidir la capella funerària a l'església parroquial. ¹⁰¹

La documentació proporciona dades sobre el procés constructiu de l'Hospital d'en Castelltort, que és com va ser conegut. Cap al 1400, la infermeria ja estava enllestida, però a la capella s'hi continuava treballant. S'estava erigint segons la fórmula més econòmica i eficient aleshores: una estructura amb coberta de fusta sobre arcs diafragmàtics. L'hospital i la capella van perviure fins avançada l'època moderna, servant la memòria del fundador i servint a la seva reputació com a bon cristià. ¹⁰²

94 *Ibidem*, pàg. 190, 196.

95 *Ibidem*, pàg. 186-189

96 «*Item, ad laudem et honorem totius sanctae et individuae Trinitatis et in remissionem peccatorum meorum ac benefactorum meorum omniumque fidelium defunctorum, volo construi et edificari in hospitio meo quod habeo in vico maiori villa et Cervariae, quod fuit d'en Baster, quoddam hospitale et quod quidem hospitale volo et mando bene parari et forniri de lectis et pannis bonis et bene condacentibus*». *Ibidem*, pàg. 195-196.

97 LLOBET PORTELLA, JOSEP M. (1990), *L'Hospital de Castelltort. Sis-cents anys d'assistència social a Cervera*, Lleida: Virgili & Pagès S.A, pàg. 20-21.

98 RIVERA SENTÍS (1999), *Testament de Berenguer de Castelltort...*, pàg. 198-199.

99 «*in altari quod in dicta capella volo construi sub invocatione eiusdem sanctae Trinitatis*» (*Ibidem*, pàg. 202).

100 «*Item, in eadem ecclesia seu capella, volo fieri construi et situari aliud altare sub honore Beati Honorati; et pro ornamento ipsius altaris, reetablo, vestimentis, pannis altaris, cálice et missali et omnibus aliis ibi necessariis, dimito ducentas libras barchinonenses; in ipsoque altari*». *Ibidem*, pàg. 203.

101 Vegeu la nota 105 i el text que la precedeix.

102 RIVERA SENTÍS, F. XAVIER (1997), «L'administració de l'hospital d'en Castelltort l'any 1492, un segle després de la seva fundació», *Miscel·lània Cerverina*, vol. 11, pàg. 95-122. Per la institució, més enllà dels segles medievals: LLOBET PORTELLA (1990), *L'Hospital de Castelltort...*, *passim*.

El testament també té cura de l'agencament de la capella privativa, contigua a la del Corpus Christi, a la capçalera de l'església de Santa Maria. Es tractava d'una construcció que, com les restants d'aquest sector, datava del primer moment d'obra de l'edifici, i el testament es fa ressò de les reparacions que calia emprendre a la teulada per tal d'evitar els problemes provocats per la pluja: «*ad opus scilicet cohoperendi ipsam capellam seu tornandi et reformandi cohopertam ipsius capelle, quod tota se pluit*». ¹⁰³

Sent un espai preexistent, ja tenia assignada titularitat. Bernat de Castelltort tenia, però, unes altres pulsions devocionals. D'aquí que considerés la possibilitat, si se li oferia un espai *ex novo* dins l'església, de dedicar-lo a sant Oleguer, el bisbe de Barcelona. ¹⁰⁴ Aquesta via finalment no va reeixir, i va quedar-se amb la capella de sant Jaume, apòstol, tot i que va preveure que la presidís un retaule de doble titularitat: sant Jaume i sant Honorat. ¹⁰⁵ Al testament també es contempla l'obra d'una reixa de ferro per aïllar la capella del deambulatori, i la d'una *pulquèrrima* vidriera. ¹⁰⁶ Les parets interiors (que s'havien de pintar) incorporarien el seu emblema parlant: «*et postea pro pictando eandem capellam et quod fiat ibi signa mea*» [fig. 17].

Al seu testament, Berenguer de Castelltort va dissenyar l'espai que havia d'acollir la seva despulla i va disposar els cabals necessaris per subvenir el cost dels induments i dels vasos litúrgics necessaris al culte, ¹⁰⁷ així com el del retaule pintat que havia de presidir-lo. Van ser, però, els marmessors els encarregats de materialitzar tot el que ell havia previst. En va designar sis, tres a Barcelona i tres a Cervera. Els darrers eren els mercaders Bernat de Manresa i Pere Roqueta, i el notari Ramon de Vilaplana. Per ara, no s'ha localitzat cap contracte, ni cap època relacionada amb l'equipament de la fundació, ni amb el sepulcre monumental.

103 RIVERA SENTÍS (1999), *Testament de Berenguer de Castelltort...*, pàg. 200.

104 *Ibidem*, pàg. 199: «*et eo casu ipsum legatum sive ipsa legata quae faciebam dicte capelle sancti Jacobi, dimito et lego ad faciendum et construendum quoddam aliud altare in ecclesia seu capella quam in presenti meo ultimo testamento seu ordinatione inde inferius mando fieri quod quidem altare construatur et construi volo in eadem ecclesia sive capella per me ex inde fieri, mandata ut praefertur sub invocatione Beati Eulagerii episcopi et confessoris*». Respecte a aquesta iniciativa, no podem perdre de vista que un dels marmessors designats per actuar a Barcelona era un canonge de la catedral.

105 «*et pro conficiendo ibi unum pulcrum reetabulum de pinsell, ubi pictentur et denotentur historie Beati Jacobi Apostoli et Beati Honorati*». Per aquest paràgraf del testament i els que segueixen: *Ibidem*, pàg. 200.

106 L'església de Cervera conserva part de les vidrieres gòtiques que es van incorporar a l'edifici a començament del segle XV, en el marc d'una ambiciosa operació. La dada testamentària de Berenguer de Castelltort s'anticipa, però, en el temps, a aquest projecte. Pels documents que hi tenen a veure: LLOBET I PORTELLA, JOSEP M. «Les vidrieres de l'església de Santa Maria, de la Paeria i de la Taula de canvi de Cervera. Textos documentals» (2015), dins BARRAL I ALTET, XAVIER (ed.), *El vitrall medieval a Catalunya. Noves aportacions* ("Corpus Vitrearum Meii Aevi" (CVMA)-Catalunya, Suplement 1), Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, pàg. 52-75.

107 Al testament es recull la donació a l'altar d'un «*pannum depictum de pinsell, qui deserviat in dicto altari omnibus diebus ante scilicet eundem altare. Et etiam dimito eidem altari quendam alium pannum de sirico qui deserviat supra ipsum altare*», (RIVERA SENTÍS (1999), *Testament de Berenguer de Castelltort...*, pàg. 201).

Fig. 17 Capella de Sant Jaume. Sepulcre de Berenguer de Castellort. Emblema heràldic del mercader.

Les visita pastoral de l'any 1425 confirma que les previsions d'en Castellort s'havien complert. A l'altar es registren cinc estovalles *optimes*, un calze d'argent, *notable*, un missal òptim, i corporals i diversos induments. Per vestir l'altar hi havia un pal·li i un frontal («*pallium aureum et frontal*», s'assenyala). També es menciona una làmpada que cremava permanentment, però no es diu res de cap retaule.¹⁰⁸ Els visitadors del 1428 estaven més interessats que els precedents en el mobiliari i en el seu recorregut en computen diversos. El de la capella de Bernat de Castellort existia, però era un «*retabulum quodammodo abrasum*».¹⁰⁹ L'any 1447, l'únic que s'hi computa són: «*duo pallia, unum de fustani barrat cum suo frontali cum flocadura sirisi vermilei, et aliud de seda vermella brocat dor cum suo frontali*».¹¹⁰

108 JUNYENT (1967), *Visites Pastorals...*, pàg. 236.

109 *Ibidem*, pàg. 228.

110 *Ibidem*, pàg. 230.

Al testament, Berenguer de Castelltort al·ludeix al seu sepulcre en uns termes molt ambigus: «*et pro conficiendo ibidem unum carnerium et unam pulcrum sepulturam*»,¹¹¹ però els que van impulsar-lo en nom seu es van decantar pel format més monumental entre els possibles [fig. 18]. El sepulcre de Ramon Serra *el Menor* va ser el seu referent. El nou segueix fidelment la seva tipologia, però se situa a molta distància pel que fa a la qualitat escultòrica. Els artífexs que van executar-lo, encara per identificar, se serveixen del llenguatge comú als mestres retaulers lleidatans de la segona meitat del tres-cents. Al sepulcre hi ha sectors on la seva imperícia és evident. Singularment, al relleu de la introducció del difunt en presència de la Mare de Déu [fig. 19] i l'episodi de les exèquies. El jacent, per contra, respon a uns altres estàndards de qualitat.

Fig. 18 Sepulcre de Berenguer de Castelltort.

111 RIVERA (1999), *Testament de Berenguer de Castelltort...*, pàg. 200.

Fig. 19. Sepulcre de Berenguer de Castellort. Detall del sarcòfag.

El seguici que es desplega al relleu replica fidelment el que figura al sepulcre de Ramon Serra *el Menor*, ja que aplega el mateix nombre de personatges, comprès el frare que bufa l'encenser a l'extrem esquerre. Hi ha, però, una divergència puntual en el que pertoca als integrants. Al monument que serveix de model, la processó, llevat del grup central, està formada per frares franciscans i dominics. Al sepulcre de Berenguer de Castellort, en canvi, si bé a la banda esquerra es manté l'ordinació precedent, a la dreta, els quatre frares s'han substituït per personatges amb gramalles, que evoquen els laics vestits de dol que també participaven en aquests seguicis.

A la zona alta se situa el Judici Final. En aquest sector es torna a seguir la disposició del sepulcre de Ramon Serra. Són set escultures exemptes: Déu Pare, entronitzat, mostrant els estralls de la Passió, amb la Mare de Déu i sant Joan Baptista agenollats als seus peus, implorant-lo. Complementen l'escena quatre àngels. N'hi ha dos que anuncien el judici fent sonar les trompetes, mentre el dos restants sostenen els impropèris.

Conclusions

Els projectes que hem rastrejat s'inscriuen en el context del que es designa com a *economia de la salvació*. Són iniciatives que tenen la salut de l'ànima com a objectiu i que es desenvolupen en els escenaris que els protagonistes van considerar més idonis per assolir-la. Entre els integrants dels diversos estaments de la societat medieval no hi ha divergències pel que fa a aquest propòsit, i sí que n'hi ha, en canvi, en els procediments emprats, que varien segons la posició social i els mitjans econòmics dels quals es disposa. Els testaments (quan els tenim) informen a bastament de les estratègies que van desplegar els integrants del *braç reial*, l'epicentre de la nostra enquesta, que hem focalitzat en dos indrets: Manresa i Cervera.

En el primer cas, tenint com a eix els membres d'un reputat llinatge de jurisperits (els Saera), del qual també van formar part individus dedicats a l'art de la mercaderia. Dos àmbits d'actuació que van afavorir l'assoliment de l'elevada posició econòmica que va sustentar els projectes que hem analitzat en aquest estudi. Unes empreses que cercaven el benefici espiritual que contribuiria a l'anelhada salvació, però que també eren l'instrument per preservar la memòria dels seus promotors més enllà de la mort, i per donar-los visibilitat entre els seus contemporanis. Amb les obres impulsades al convent de les Clarisses i al dels Predicadors, però especialment a l'església de Santa Maria de Manresa, Pere Saera, el mercader assentat a Barcelona, on va morir, es feia present a la ciutat nadiua, però sobretot confirmava l'elevada posició econòmica que havia assolit, sobre la qual se sustentava el seu prestigi a la Terra. El mateix esperit animarà les iniciatives del seu germà, Ramon Saera.

Les capelles que contemporàniament prenen forma a Santa Maria de Cervera també s'inscriuen dins el domini de les empreses pietoses-aparador. Tot i que entre els seus promotors hi ha una família de notaris, alguns membres de la qual estan adscrits a l'esfera àulica (els Major), són mercaders els Serra i Berenguer de Castelltort. Aquests darrers es van servir de dues vies complementàries per assolir els seus objectius. Tant les capelles

privatives a Santa Maria, seu dels seus sepulcres monumentals, com el convent de Sant Agustí, promogut per Ramon Serra *el Major*, van ser espais de memòria. Els establiments i les obres de caritat que van impulsar paral·lelament responien a una altra casuística. Són mercaders, i abracen la via assenyalada pels tutors espirituals per expiar els pecats associats a l'exercici professional: l'Hospital d'en Castelltort i les almoines instituïdes pel seu fundador i per Ramon Serra *el Major* s'acorden plenament amb la mentalitat de grup.

Entre els membres del *braç reial*, el poder econòmic va ser, en determinats casos, la plataforma per assolir un nou estatus social i accedir a l'estament militar. No és el que s'esdevé amb els personatges i els llinatges que hem abordat en el nostre estudi, però hi ha un punt de confluència amb els primers que no volem passar per alt. Els uns i els altres van atorgar un gran valor a la capella funerària com a instrument de la memòria personal i/o dinàstica, i al monument que aixoplugava la despulla del fundador, i el feia present a través de l'efígie funerària que el coronava. També van compartir l'estima pels emblemes heràldics, que van desplegar abundantment dins l'espai privatiu, i sobre els elements de l'equipament litúrgic que hi estava associat. En origen, aquesta perspectiva en relació amb l'àmbit funerari estava circumscrita a l'esfera reial i nobiliària, però l'aristocràcia dels diners va acabar fent-la seva. Al text que ara concloem hem seguit el seu rastre a través d'uns exemples significatius (i concloents) d'aquesta deriva.

BIBLIOGRAFIA

BAIGES JARDÍ, IGNASI (1990), *Els Registres Officialium a la Cancelleria de Jaume II: Els oficials reials a Catalunya segons el nomenament dels Registres (231, 232 i 233) Officialium (1303-1327)*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona.

BARCELONA, P. MARTÍ de (1990), «La cultura catalana durant el regnat de Jaume II», *Estudis Franciscans*, núm. 91, pàg. 213-295, (1991), núm. 92, pàg. 127-245, 383-492.

BARRAQUER ROVIRALTA, CAYETANO (1906), *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX, vol. II, Barcelona: Imprenta de Francisco J. Altés y Alabart*.

BESERAN RAMON, PERE (2003), «El temple gòtic de Santa Maria de Cervera», *Miscel·lània Cerverina*, vol. 16, pàg. 19-68.

BESERAN RAMÓN, PERE (2003), *Jordi de Déu i l'italianisme en l'escultura catalana del segle XIV*, Tarragona, Diputació de Tarragona, pàg. 98-125.

BOFARULL Y SANS, FRANCISCO DE (1911), *El Castillo y la baronia de Aramprunyà*, Barcelona: Imprenta de Henrich y Cia.

CUADRADA I MAJÒ, CORAL (1986), «Vers l'adquisició d'una mentalitat feudal: Pere des Bosc ciutadà de Barcelona i la compra dels castells de Sant Vicens i Vilassar (segle XIV)», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, Annex. 3, pàg. 179-199.

CUADRADA I MAJÒ, CORAL (1988), *El Maresme medieval: habitat, economia i societat. Segles X-XIV*, Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana - Rafael Dalmau.

DURAN I SANPERE, AGUSTÍ (1932), *Els retaules de pedra*, vol. I, ("Monumenta Cataloniae" I), Barcelona: Ed. Alpha, pàg. 57-61, 122-123.

DALMASES Y DE MASSOT, FAUST DE (1919), «Notes d'arxiu. Donatiu d'ornaments a Santa Maria de Cervera», *Catalana*, II-55, pàg. 389-390.

DURAN I SANPERE, AGUSTÍ (1919), «De l'escultor Jordi de Deu (segle XIV i primera meitat del XV)», *Pàgina Artística de La Veu de Catalunya*, 24 de gener, pàg. 12.

DURAN I SANPERE, AGUSTÍ (1922), «L'art antic a l'església de Santa Maria de Cervera», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm. 333, doc. II, pàg. 312-313.

ELIAS DE MOLINS, ANTONIO (1888), *Catálogo del Museo provincial de Antigüedades de Barcelona*, Barcelona: Imprenta Barcelonesa.

ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (1993), «Els sepulcres monumentals d'època gòtica a l'Urgell», *Urtx*, núm. 5, pàg. 109-129.

ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (1999), «Materiales prefabricados gerundenses de aplicación arquitectónica», a YARZA, JOAQUÍN i FITÉ, FRANCESC (ed.) *L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó*, (Lleida, gener del 1998), Lleida: Publicacions de la Universitat, pàg. 77-127;

ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2001), «L'escultura a la Seu», dins *Manresa medieval. Història, art i cultura a l'edat mitjana*, Manresa: Amics de l'Art Romànic del Bages, pàg. 61-101.

ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2002), «*Sicut ut decet*. Sepulcro y espacio funerario en la Cataluña bajomedieval», dins AURELL CARDONA, JAUME. PAVÓN BENITO, JULIA (ed.), *Ante la muerte. Actitudes, espacios y formas en la España medieval*, Pamplona: Eunsa, pàg. 95-156.

ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2002), *El gòtic català, Barcelona-Manresa: Angle ed.*

ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2006-2007), «El retaule, els sepulcres de Gerb i la inscripció fundacional de la capella de Santa Maria i Sant Antoni», *Lambard. Estudis d'Art Medieval*, vol. XIX (2006-2007), pàg. 39-50.

ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2008), «Els convents de Sant Francesc i Santa Clara de Vilafranca. L'arquitectura i els seus promotors», dins BENITO i JULIÀ, ROGER (ed.), *De la Marca Hispànica a les Terres de Marca: El Penedès*, Vilafranca: Institut d'Estudis Penedesencs, pàg. 249-270.

ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2009), «Las manufacturas arquitectónicas en piedra de Girona durante la baja edad media y su comercialización», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 39-2, pàg. 963-1001.

ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2014), «El tresor de Sant Joan de Valls entre els segles medievals i l'època moderna», *Quaderns de Vilaniu*, núm. 66, pàg. 47-66.

ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2014), «La tutela espiritual de los enfermos y su marco arquitectónico. Advocaciones y escenarios culturales en los hospitales de la Corona de Aragón en la Edad Media», dins HUGUET TERMES, TERESA *et alii* (ed.), *Ciudad y hospital en el Occidente europeo, 1300-1700*, Lleida: ed. Milenio, pàg. 394-399.

ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2014), «Les sanctuaires maritimes de la côte catalane», dins BACCI, MICHELE RODHE, MARTIN (ed.), *The Holy Portolano. Le Portulan sacré: The Sacred Geography of Navigation*, (Fribourg Colloquium, 2013), ("Scrinium Friburgense"), Fribourg: University, pàg. 257-282.

ESPAÑOL BERTRAN, FRANCESCA (2022), «La pintura llegada a través del mar: de Romania a Flandes (siglos XIII-XV)», dins *Rutas de mercado, rutas de arte* (Primeras Jornadas Internacionales. *Materiales, procedimientos y artistas en la configuración pictórica en el Mediterráneo del siglo xv*. València, 17-18 de novembre, 2021), en premsa.

FERRER MALLOL, MARIA TERESA (2007), «Altres famílies i membres de l'oligarquia barcelonina», dins BATLLE I GALLART, CARME. FERRER I MALLOL, M. TERESA. MAÑÉ I MAS, M. CINTA. MUTGÈ I VIVES, JOSEFINA. RIERA I VIADER, SEBASTIÀ. ROVIRA I SOLÀ, MANUEL. *El "Llibre del Consell" de la ciutat de Barcelona. Segle XIV: les eleccions municipals*, Barcelona: CSIC-Institució Milà i Fontanals, pàg. 269-346.

FERRER MALLOL, MARIA TERESA (2007), «Una família de navegants: els Marquet», dins BATLLE I GALLART, CARME. FERRER I MALLOL, M. TERESA. MAÑÉ I MAS, M. CINTA. MUTGÈ I VIVES, JOSEFINA. RIERA I VIADER, SEBASTIÀ. ROVIRA I SOLÀ, MANUEL, *El "Llibre del Consell" de la ciutat de Barcelona. Segle XIV: les eleccions municipals*, Barcelona: CSIC-Institució Milà i Fontanals, pàg. 135-267.

FYNN-PAUL, JEFF (2017), *Auge i declivi d'una burgesia catalana*, Manresa: Centre d'Estudis del Bages.

GASOL, JOSEP M. (2004), «El finançament de l'obra de la seu de Manresa al segle XIV», *Butlletí de la Reial Acadèmia catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, vol. XVIII, pàg. 85-89.

GRAUPERA, JOAQUIM (2003), «El monestir com a panteó funerari: el cas de Sant Pere de Clarà (Argentona, el Maresme)», dins *II Congrés d'Arqueologia medieval i Moderna a Catalunya. Actes. ACRAM*, (Sant Cugat del Vallès. Casa de Cultura, 18 a 21 d'abril del 2002), vol. I, Sant Cugat del Vallès: ACRAM, pàg. 111-120.

GRAUPERA, JOAQUIM (2006), «Els Desbosch, promotors d'obres d'art en temps del gòtic», dins *XXII Sessió d'Estudis Mataronins*, (Mataró, 19 de novembre del 2005), Mataró: PMC; MASM, pàg. 71-92.

GRAUPERA, JOAQUIM (2012) [en línia] *L'art gòtic al Baix Maresme (segles XIII al XVI). Art i promoció artística en una zona perifèrica del comtat de Barcelona*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona. Tesis en xarxa <https://www.tdx.cat/handle/10803/80834#page=1> (consulta 17.3.2022), pàg. 35-117.

GRAUPERA, JOAQUIM (2019). *La família Desplà - Gralla com a promotors d'art*, Argentona: La comarcal.

HERNANDO, JOSEP (1979), «El tractat de Ramon Saera sobre la il·licitud del contracte de venda de violaris amb carta de gràcia (segle XIV)», *Arxiu de textos catalans antics*, vol. 7-8, pàg. 241-253.

HERNANDO, JOSEP (1995), *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XIV* (2 vol.), Barcelona: Fundació Noguera.

JUNYENT, EDUARD (1967), «Visites Pastorals a Cervera», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, vol. X, pàg. 221-245.

KELLY, EMILY, TURNER CAMP, CYNTHIA (ed.) (2019), *Saints as Intercessors Between the Wealthy and the Divine. Art and Hagiography Among the Medieval Merchant Classes*, London-New York: Routledge Taylor & Francis Group.

LLOBET PORTELLA, JOSEP M. (1990), *L'Hospital de Castelltort. Sis-cents anys d'assistència social a Cervera*, Lleida: Virgili & Pagès S.A.

LLOBET I PORTELLA, JOSEP M. (2015) «Les vidrieres de l'església de Santa Maria, de la Paeria i de la Taula de Canvi de Cervera. Textos documentals», dins BARRAL I ALTET, XAVIER (ed.), *El vitrall medieval a Catalunya. Noves aportacions ("Corpus Vitrearum Meii Aevi" (CVMA)-Catalunya, Suplement 1)*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, pàg. 52-75.

LLOBET PORTELLA, JOSEP M. (2021), «Un interrogatori sobre la puresa de sang del llinatge Major de Cervera (1620)», *Tamid. Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics*, núm. 16, pàg. 61-88.

MADURELL I MARIMÓN, JOSÉ M. (1950), «El pintor Lluís Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. VIII.

MARTÍN I ROS, ROSA M. (2008). «El frontal de la Passió de la Seu de Manresa», dins *L'Art Gòtic a Catalunya. Arts de l'objecte*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, pàg. 384-385.

MASNOU I PRATDESABA, JOSEP M. (2007), «Inventari de la sagristia de la Seu de Manresa (1452)», *Miscel·lània litúrgica catalana*, vol. 15, pàg. 305-316.

MASNOU I PRATDESABA, JOSEP M. (2009), «Els manuals notariais de la família Ferrer, mercaders manresans (segles XIV-XV)», *Estudis històrics i documents dels Arxius de Protocols*, vol. XXVII, pàg. 53-71.

MASSANELL I ESCLASSANS, ANTONI (1991), «Testament de Pere Febrer, Cavaller (1407)», *Miscel·lània Penedesenca*, vol. IV, pàg. 123-150.

MASSOT, JOSEPH (1699), *Compendio historial de los ermitaños de nuestro padre san Agustín*, Barcelona: Imprenta de Juan Jolis.

RENEDO PUIG, XAVIER (2012), «Tres notes sobre l'*Ars Predicandi populo de Francesc Eiximenis* (autoria, datació i contingut)», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 42-1, pàg. 253-271.

RIVERA SENTÍS, F. XAVIER (1996), «Ramon Serra el Vell: poder, condició i caritat d'un mercader cerverí a les acaballes del segle xv», *Miscel·lània Cerverina*, vol. 10, pàg. 37-70.

RIVERA SENTÍS, F. XAVIER (1997), «L'administració de l'hospital d'en Castelltort l'any 1492, un segle després de la seva fundació», *Miscel·lània Cerverina*, vol. 11, pàg. 95-122.

RIVERA SENTÍS, F. XAVIER (1999), «Testament de Berenguer de Castelltort, mercader ciutadà de Barcelona, fundador de l'Hospital que porta el seu nom (1389)», *Miscel·lània Cerverina*, vol. 13, pàg. 183-213.

SALMI, MARIO, (1930-1931), «Il paliotto di Manresa e l'*opus Florentinum*», *Bollettino d'Arte*, vol. 10, ser. 2, pàg. 385-406.

SARRET I ARBÓS, JOAQUIM (1910), «Les pintures d'en Serra», *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca del Bages*, vol. III, pàg. 13-15.

SARRET I ARBÓS, JOAQUIM (1911), «El frontal florentí de la Seu de Manresa», *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca del Bages*, vol. VII, pàg. 185-189.

SARRET I ARBÓS, JOAQUIM (1924), *Història Religiosa de Manresa. Iglésies i convents*, ("Monumenta Historica" IV), Manresa: Impremta i Enquadernacions de Sant Josep.

SARRET I ARBÓS, JOAQUIM (1930-1932), «En Ramon de Area (Ça Era) donador del frontal florentí de la nostra Seu», *Butlletí del Centre Excursionista de la comarca de Bages*, vol. VII, pàg. 140-142, 172-174, 184-186.

SEGARRA, FERRAN DE (1922), *Sigil·lografia catalana. Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*, vol. II, Barcelona: Estampa d'Henrich i Cia.

SOLER Y MARCH, ALEJANDRO (1920), «El frontal bordado de la Seo de Manresa», *Museum*, vol. 6, pàg. 411-429.

TERÈS TOMÀS, M. ROSA (2007), «Pere Moragues, escultor», *L'art gòtic a Catalunya. Escultura I, Barcelona: Enciclopèdia Catalana*, pàg. 275-290.

TORRAS I CORTINA, MIQUEL (2004), *L'escriptura i el llibre a la Catalunya central als segles XIII i XIV*, Barcelona: Universitat Autònoma.

TORRAS I CORTINA, MIQUEL (2009), «El llibre a les esglésies i monestirs de Manresa», *Dovella*, pàg. 5-13.

TORRAS I SERRA, MARC (1996), «La construcció de la capella de sant Domingo del monestir dels Predicadors de Manresa», *Amics de l'Art Romànic del Bages. Butlletí de divulgació i informació*, núm. 101, pàg. 541-546.

TURULL I RUBINAT, MAX (1992), «Relació nominal per ordre alfabètic i cronològic de paers, consellers i electors de la Paeria de Cervera entre 1331 i 1395», *Miscel·lània Cerverina*, vol. 8, pàg. 155-193.

VALERO MOLINA, JOAN (2019), «L'etapa ceriverina de Jordi de Déu: Noves obres i el contracte de societat amb Bernat Pintor», *Urtx. Revista cultural de l'Urgell*, 33, pàg. 96-111.

VAN FOSSEN, DAVID (1968), «A Fourteenth-Century Embroidered Florentine Antependium», *The Art Bulletin*, vol. 50-2, pàg. 141-152.